

Memlûk Dönemi Tefsir Eğitimi ve Çalışmaları: Tarihsel Bir Değerlendirme*

Tafsîr Education and Works in the Mamluks: A Historical Review

Mesut Kaya

Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi,
Tefsir Anabilim Dalı
Associate Professor, Necmettin Erbakan University, Ahmet Keleşoğlu Faculty of Theology,
Department of Commentary of the Qur'ân
Konya / Turkey

mesudkaya@hotmail.com.tr orcid.org/0000-0003-0884-8340

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

*Bu çalışma, İstanbul Üniversitesi, İslam Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından 19-20 Eylül 2019 tarihlerinde düzenlenen Memlûkler Döneminde İslami İlimler Çalıştay'ında sözlü olarak sunulan ve basılmayan "Memlûkler Döneminde Tefsir" adlı tebliğin, içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş halidir. /This paper is an improved and partially changed version of an earlier paper titled "Tafsîr in the Mamluks Period" which was presented at the workshop themed "Islamic Sciences in the Mamluks Period" on 19-20 September 2019, organised by the Research Centre of Islamic Studies, Istanbul University.

Received / Geliş Tarihi: 12 February / Şubat 2020

Accepted / Kabul Tarihi: 25 May / Mayıs 2020

Published / Yayın Tarihi: 15 December / Aralık 2020

Pub Date Season / Yayın Sezonu: December / Aralık

Volume / Cilt: 24 Issue / Sayı: 3 Pages / Sayfa: 993-1015

Cite as / Atıf: Kaya, Mesut. "Memlûk Dönemi Tefsir Eğitimi ve Çalışmaları: Tarihsel Bir Değerlendirme [*Tafsîr Education and Works in the Mamluks: A Historical Review*]". Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal 24/3 (Aralık 2020): 993-1015.

<https://doi.org/10.18505/cuid.688338>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuid>

Tafsîr Education and Works in the Mamluks: A Historical Review

Abstract: The Mamluk period of Islamic history witnessed a very vivid life of scientific endeavours. This was mainly due to the fact that the higher education institutions (*madrasa*) established by the Seljuqid and Ayyubid dynasties continued to develop as well as that Mamluk sultans and their commanders gave great importance to charitable institutions of education. With the facilities provided by these charities, Cairo and Damascus grew into important centres of attraction for scholars and teachers from all over the Islamic world. In this atmosphere, a serious training activity was going on in almost every branch of religious and intellectual sciences alongside production of scientific works in these areas, in which both scientific traditions of earlier generations was preserved and continuity was maintained with considerable amount of detail and depth. The Mamluks, thus, became an important basin that nourished all regions of the Islamic world in terms of science and intellectual culture. The Mamluk period was also prolific in terms of *tafsîr* literature. A *tafsîr* chair was established in each one of the educational institutions, such as *madrastas*, mosques and *khangāhs*, where various *tafsîr* courses were taught, and *tafsîr* texts were read, by distinguished figures of the era. In these courses, the main text was usually the *al-Kashshāf* of al-Zamakhsharī (d. 538/1144), who had hitherto gained a dominant position in the *tafsîr* science, followed by the *tafsîrs* by al-Bayḍāwī (d. 685/1286) modelled on *al-Kashshāf* and al-Baghawī (d. 516/1122). Moreover, one of the peculiarities of the Mamluks in the scientific life was the public courses, called *al-mī'ād*, in which books were perused in public on *tafsîr*, *ḥadīth*, or admonitions (*maw'īza*). It is evident that these lessons and the *tafsîr* books had serious contributions to the development of the *tafsîr* literature and these *tafsîrs* were welcomed in every part of the Islamic world and have been taught until today. Works by prominent exegetes, such as al-Qurṭubī (d. 671/1273), al-Khāzin (d. 741/1341), Abū Ḥayyān (d. 745/1344), Samīn al-Ḥalabī (d. 756/1355), Ibn Kathīr (d. 774/1373), al-Biqāī (d. 885/1480) and al-Suyūṭī (d. 911/1505) are most notable examples of such works of the period. In the Mamluk period, a good number of works was produced in the literary forms of commentary (*sharḥ*), gloss (*ḥāshiya*) and adjudication (*muḥākamāt*), a fact that reflects the scientific and intellectual level of the time. While commentaries and glosses were generally focused on the *tafsîrs* by al-Zamakhsharī and al-Bayḍāwī, the critiques and the adjudications, discussing different positions in these *tafsîrs* or commentaries and glosses on them constitute the textual evidence attesting to the high level of scientific activities. Of these texts comes first the commentary on *al-Kashshāf* by Quṭb al-Dīn al-Rāzī (d. 766/1365) which has determined the course of the discussions of the later commentaries. Among the most remarkable works of the Mamluks was the commentary on *al-Kashshāf* by the Hanafite verifying scholar, Akmal al-Dīn al-Bābartī (d. 786/1384), and 'Abd Allah b. Yūsuf al-Zaylā'ī's (d. 762/1360) work. Taqī al-Dīn Ibn Taymiyya (d. 728/1328), who lived in Damascus at an early period of the Mamluks, developed a system of thought and science, at the heart of which he placed the Prophet, his companions and the following generation (*al-salaf*). This approach, which amounts the revitalization of the Salafist thought, was also reflected in the *tafsîr* area, while Ibn Taymiyya adopted a *tafsîr* method based on narrations, assumed a staunch attitude against the opinions based on sectarian affiliations, and, in this context, made harsh criticisms against the *tafsîrs* written before him. The *tafsîr* work, which was targeted most by his criticism arrows, was the *al-Kashshāf*, the most commonly read exegesis in the *madrastas* of the Mamluk period. He also sometimes accused the exegetes, such as Ibn 'Aṭīyya (d. 541/1147), a Sunnite exegete, of giving weight to the views of the theologians and stated that the ideal exegesis was that of al-Ṭabarī (d. 310/923), which generally depends on the views of *al-Salaf* with solid transition chains. *Tafsîr* education and works in the Mamluk period have not yet been given sufficient scholarly attention. This study therefore aims to show that this period had many peculiar aspects regarding *tafsîr* education and studies and that it had notable influence both on the Ottoman period and the modern times. Based on the historical data and products it contends that this period successfully continued the tradition of *tafsîr* as well as enjoyed a dynamic and an in-depth scholarly vitality on the area.

Keywords: *Tafsir*, the Mamluks, *Tafsir* Classes, *Salafî* Understanding, the School of al-Zamaksharî.

Memlûk Dönemi Tefsir Eğitimi ve Çalışmaları: Tarihsel Bir Değerlendirme

Öz: Memlûkler döneminde çok canlı bir ilmî hayat yaşanmıştır. Bundaki en büyük rol, Selçuklular ve Eyyûbîler döneminde kurulan medreselerin gelişerek devam etmesi, Memlûk sultanları ve emirlerinin vakıf-eğitim kurumlarına ciddi derecede önem vermeleridir. Bu vakıfların sağladığı imkânlarla Kahire ve Şam, İslam dünyasının her yerinden gelen ilim talebeleri ve hocalar için önemli cazibe merkezleri haline gelmiştir. Bu atmosfer içinde dinî ve aklî ilimlerin hemen her dalında ciddi bir tedris faaliyeti yürütülmüş, bu alanlarda, ilmî geleneğin muhafaza edilip sürekliliğin sağlandığı, ayrıntı ve derinliğin hâkim olduğu telif çalışmaları yapılmıştır. Böylelikle Memlûkler İslam dünyasının her bölgesini ilmî ve kültürel anlamda besleyen önemli bir havza olma özelliği kazanmıştır. Memlûkler dönemi tefsir ilmi açısından zengin bir dönemdir. Medrese, camii ve hânkâhlardan oluşan eğitim kurumlarına mutlaka bir tefsir müderrisi kadrosu tahsis edilmiş, devrin seçkin simaları tarafından bu kurumlarda çeşitli tefsir metinleri okutulmuş ve tefsir dersleri icra edilmiştir. Sözelimi Mansûriyye Medresesi, Tolunoğlu Camii veya Cemâliyye Hânkâhı'nda nesiller boyu kesintisiz tefsir dersleri verilmiştir. Bu derslerde çoğu kez o döneme kadar tefsir ilminde hâkim bir konum elde etmiş olan Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) *el-Keşşâfî* takip edilmiştir. Bunu *el-Keşşâf* merkezli bir tefsir olan Beyzâvî (öl. 685/1286) tefsiri ve rivayet ağırlıklı tefsirler içinde önemli bir yeri bulunan Begavî (öl. 516/1122) tefsiri izlemiştir. Begavî tefsiri özellikle tefsirin merkezinde rivayeti gören kesimlerce tercih edilmiştir. Ayrıca bu dönemde daha çok halka açık bir mahiyet taşıyan ve tefsir, hadis ve mev'ıza kitaplarının takrir edildiği mîâd dersleri yapılmıştır ki, bu, Memlûkleri ilmî hayatta ayrıcalıklı kılan hususiyetlerden biridir. Okutulan bu derslerin ve bir nevi onların hasilası sayılabilecek tefsir ürünlerinin tefsir ilminin inkişafına ciddi katkıları olduğu muhakkaktır. Tefsir ilminin olgunluk dönemi olarak nitelendirebileceğimiz bu dönemde, tefsirde ciddi bir derinleşmenin ve ilerlemenin olduğunu gösteren pek çok tefsir kaleme alınmıştır. Bu tefsirler Memlûkler dönemi ve sonrasında İslam coğrafyasının her bölgesinde kabul görmüş ve günümüze kadar okutulmaya gelmiştir. Kurtubî (öl. 671/1273), Hâzin (öl. 741/1341), Ebû Hayyân (öl. 745/1344), Semîn el-Halebî (öl. 756/1355), İbn Kesîr (öl. 774/1373), Bikâî (öl. 885/1480) ve Süyûtî (öl. 911/1505) gibi meşhur müfessirlerin eserleri bunların en kayda değer örnekleridir. Memlûkler döneminde ilmî ve fikrî seviyenin bir aynası durumundaki şerh, hâşiye ve muhâkemât türünden de pek çok eser kaleme alınmıştır. Genellikle Zemahşerî ve Beyzâvî tefsirleri üzerine şerh ve hâşiye çalışmaları yapılırken; bu tefsir ve şerh-hâşiyelerdeki görüş ve yorumların tartışıldığı reddiye ve muhâkemeler, ilmî faaliyetlerin yüksek seviyesinin açıkça görülebildiği metinler olmuştur. Bunların başında Kutbeddin er-Râzî'nin (öl. 766/1365) *el-Keşşâf* üzerine yazdığı şerh gelir ki bu şerh *el-Keşşâf* literatürüne sağladığı katkılarla sonraki şarihlerin tartışma konularının akışını belirlemiştir. Hanefî muhakkiklerden Ekmeleddin el-Bâbertî'nin (öl. 786/1384) *el-Keşşâf* şerhi ile Abdullah b. Yûsuf ez-Zeylaî'nin (öl. 762/1360), *el-Keşşâf*'ın hadislerini, sahâbe ve tâbiîn nakillerini değerlendirdiği eseri, Memlûkler dönemi *el-Keşşâf* literatürünün en kayda değer eserlerindedir. Memlûklerin erken bir döneminde Şam'da yaşayan Takıyyüddin İbn Teymiyye (öl. 728/1328), merkezine, Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiîn âlimlerinin (selef) görüşlerini koyduğu bir ilim ve düşünce geliştirmiştir. Selefî düşüncenin canlandırılması anlamına gelen bu yaklaşım tefsir ilmine de yansımış, İbn Teymiyye rivayetlere dayalı bir tefsir anlayışını benimserken mezhep taassubuna dayalı bir re'ye karşı keskin bir tavır takınmış, bu çerçevede kendinden önce yazılmış tefsirlere sert eleştiriler yöneltmiştir. İbn Teymiyye, tefsirde selefî anlayışa güçlü bir vurgu yapmış ve bu anlayışıyla dönemin kimi kesimleri üzerinde etkili olmuştur. Tarihçi, muhaddis ve Şâfiî fakihî İbn Kesîr, İbn Teymiyye'nin tefsir anlayışından etkilenenlerden biridir. Fakat o re'ye tefsirine onun kadar katı yaklaşmamıştır. İbn Teymiyye ve İbn Kesîr'in tefsir anlayışı, klasik dönemin meşhurları Zemahşerî ve Beyzâvî tefsirleri karşısında çok tutunamamış olsa da selefî düşüncenin yeniden canlandığı modern zamanlarda gün geçtikçe popülerliğini artırmıştır. Bunda Muhammed Reşîd Rızâ (öl. 1935) gibi çağdaş dönem

996 | Mesut Kaya. Memlûk Dönemi Tefsir Eğitimi ve Çalışmaları: Tarihsel Bir Değerlendirme

müfessirlerinin fikirleriyle selefi anlayışın güç kazanması etkili olmuş görünmektedir. Memlûkler döneminde tefsir eğitimi ve çalışmaları şimdiye kadar bütüncül bir çalışmaya konu olmamıştır. Biz bu çalışmamızla dönemsel açıdan Memlûklerdeki tefsir eğitimi ve telif çalışmalarının kendine özgü pek çok yönü bulunduğunu ve bunların gerek Osmanlı dönemine gerekse modern döneme etkileri olduğunu ortaya koymayı hedefledik. Bu dönemde, tefsir geleneğinin başarılı bir şekilde sürdürüldüğünü, hem eğitim hem de tefsir çalışmaları anlamında derinlikli ve dinamik bir süreç yaşandığını tarihsel verilerden ve tefsir ürünlerden hareketle değerlendirmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Memlûkler, Tefsir Dersleri, Selefi Anlayış, Zemahşerî Çizgisi.

Giriş

Bağdat'ın Moğollar tarafından işgaliyle birlikte siyasi merkezin batıya kayması, Eyyûbîlerin Mısır'da bulunan Fâtîmîlere son vermeleri, bölgede ilmî kurumlar tesis etmeleri ve Memlûklerle birlikte vakıf medreselerinin ciddi anlamda inkişaf etmesi gibi etkenler, Memlûk şehirlerine 7/13. yüzyıldan sonra İslâm coğrafyasının başlıca ilim merkezleri olma özelliği kazandırmıştır.¹ Mâveraünnehir'den Anadolu'ya, Endülüs'ten Kuzey Afrika'ya kadar pek çok bölgeden, ilim taliplerinin teveccüh ettiği Memlûk ülkesi, hoca ve talebelere sağladığı ciddi imkânlarla tam bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Kutbeddin eş-Şîrâzî (öl. 710/1311), Kutbeddin er-Râzî (öl. 766/1365), Ebû Hayyân el-Endelüsî (öl. 786/1384), İbn Haldûn (öl. 808/1406), Ekmeleddin el-Bâbertî, Molla Fenârî (öl. 834/1431), Seyyid Şerîf el-Cürçânî (öl. 816/1413), Muhyiddin el-Kâfiyeci (öl. 879/1474) ve Molla Gürânî (öl. 893/1488) gibi farklı coğrafyalardan gelen âlimler, bu bölgedeki ilmî faaliyetlere ciddi bir zenginlik katmışlardır.²

Memlûkler öncesi dönemde, İslâmî ilimler önemli tecrübeler yaşamış ve hemen her alanda temel eserlerini vücuda getirmiştir. Buna göre "Memlûk ilmî hayatını önemli kılan, önceki ve sonraki dönemlerden farklılaştıran özellikler nelerdir?" gibi bir soru akla gelir. Hodgson, *geç orta dönem* diye adlandırdığı 1258-1503 yıllarını, ayrıntılı ve derinlikli çalışmaların yapıldığı, fikirlerin rafine edilip ilimlerin korunmaya çalışıldığı bir dönem olarak nitelendirir.³ Bir başka deyişle bu dönemin temel perspektifini, bir yandan ilimlerin korunup sürekliliğinin sağlanması diğer yandan da ayrıntıya inen telif faaliyetleri içinde derinlikli fikirlerin üretilmesi oluşturmuştur.

Memlûkler dönemi, gerek medrese eğitimi tecrübesinde gerekse telif edilen eserlerde kendine özgü kimi özellikleriyle de temayüz etmiştir. Hodgson'ın şu tespitleri de bu noktada bir fikir verebilecek niteliktedir: "Memlûkler çağında, Mısır ve özelde Kahire, Arapçayı Farslaştırmış kültüre çok az atıfta bulunarak kullanmaya devam eden İslâmîleşmiş kültür bölgesinin kalbi haline geldi ve Mısır münevverleri İslâm toplumunda bundan önce olduğundan daha büyük rol oynadılar."⁴ Buna göre söz konusu dönemin genel çerçevesini şu şekilde çizmek mümkündür: 1. Kahire İslâmî ilimlerin tedris ve telifinde merkezi bir rol kazanmıştır. 2. Ağır-lıklı olarak Fars kültürünün hâkim olduğu Acem telif usulü yerine Arap telif usulü tercih edilmiştir. 3. Mısırlı âlimler İslam dünyasında hâkim bir rol oynamışlar, gerek tedrisatlarıyla gerekse telifleriyle İslâmî ilimler zincirinde önemli bir halkayı teşkil etmişlerdir.

Memlûkler dönemi ilmî faaliyetleri içinde tefsir ilminin özel bir yeri vardır. Memlûk ilmî hayatında özellikle medrese ve camilerdeki tedris faaliyetlerinin yanı sıra telif faaliyetle-

¹ Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn, *et-Ta'rif bi-İbn Haldûn ve rihletihî şarkan ve garben* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî, 1979), 264; Ignaz Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Azmi Yüksel - Rahmi Er (Ankara: İmaj, 1993), 156; Jonathan P. Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, çev. İsmail Eriş (İstanbul: Klasik, 2015), 20.

² Osmanlı özelinde bir değerlendirme için bk. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), 175.

³ Marshall Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, çev. Alp Eker v.d. (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 2/479.

⁴ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 2/460.

rinde tefsir ilminin yerini tespit, bu çalışmanın öncelikli amacını teşkil edecektir. Bu çerçevede, özellikle Kahire medreselerinde tefsir dersi okutan müderrisler, takip ettikleri eser ve takrir usulleri, telif ettikleri eserler, oluşan tefsir akımları ve bu akımların sonraki dönemlere etkileri incelenecektir. Memlûk döneminin Osmanlı dini ve ilmî hayatını, düşünce ve metin olarak besleyen bir havza olmasının yanı sıra,⁵ modern dönem düşünce akımlarını besleyen bir yönü de vardır. Bu çalışmanın amacı, bu etkileri derinlemesine incelemek olmamakla birlikte, bu noktalara da değinecektir.

1. Memlûklerde Eğitim Müesseseleri, İslâmî İlimler ve Tefsir Tedrisi

Nizâmiye Medreselerinin İslam eğitim tarihinde, medreselerin kurumsallaşması, yaygınlaşması ve sonraki medreselere bir model oluşturması bakımından önemli bir yeri vardır. Bu medreseler hoca ve talebelere sağladığı imkânlarla ilmî faaliyetlerin gelişip yaygınlaşmasına ciddi katkılar sağlamıştır.⁶ Kurumsallaşmış medrese kültürü, sonraki dönemlerde İslam coğrafyasının diğer bölgelerine de taşınmış, Eyyûbîler ve Memlûklerde vakıf medreseleri çok ciddi bir yaygınlık kazanmıştır.⁷ 1170'te Selahaddin Eyyûbî (1171-1193) tarafından Fustat'ta ilk medresenin kurulmasıyla başlayan süreç, Makrîzî'nin (öl. 845/1442) bildirdiğine göre, 15. yüzyıl Kahire'sinde 73 medreseye ulaşmıştır.⁸ Ancak Kahire'de eğitim veren müesseseler bunlarla sınırlı kalmamış, Makrîzî'den sonra da bunlara yenileri eklenmiştir.

Memlûkler döneminde medreseler ve diğer eğitim müesseseleri sultanlar, emirler ve diğer eşraf tarafından kurulur ve bunlara çoğu zaman kurucusunun adı verilir.⁹ Mesela Sultan Zâhir Baybars (1260-1277) tarafından kurulan, Şafîî ve Hanefî fıkhı, hadis, tefsir ve kıraat gibi derslerin okutulduğu medrese, Zâhiriyye; Nasır Muhammed b. Kalavun (1293-1294, 1299-1309, 1310-1341) tarafından kurulan medrese Nâsiriyye, daha sonra Ebû Saîd Berkûk (1390-1399) tarafından yaptırılan Berkûk külliyesi ise Berkûkiyye olarak anılırdı. Emir Cemâleddin Üstâdâr tarafından kurulan hânkâh, Cemâliyye; Emir Şeyhû tarafından kurulan hânkâh da Şeyhûniyye olarak bilinirdi. Bu eğitim kurumları için kurucusu tarafından vakfiyeler düzenlenir, bu vakfiyelere göre, çeşitli değişiklikler söz konusu olmakla birlikte, Hanefî, Şafîî ve diğer mezheplerin usulüne göre ve kaynaklarına bağlı fıkıh, tefsir, hadis, Arap dili gibi ilimlerde ders verecek ayrı ayrı müderrisler atanırdı. Bunların maaşları medresenin vakfı tarafından karşılanır, ayrıca her bir ders grubuna katılan öğrencilere burs imkânı sağlanır, öğrencilerin gıda ve giyecek ihtiyaçları karşılanırdı.¹⁰

Medreseler gibi camiler de Arap dili, fıkıh, hadis, tefsir ve diğer İslâmî ilimlerin okutulduğu ve vakıflarla desteklendiği mekânlardı. Bu yönüyle camiler aynı zamanda eğitim kurumlarıydı. Tolunoğlu (İbn Tûlûn) Camii veya Fustat'taki Amr b. As Camii bunlara örnek verilebilir. Harabe halindeki Tolunoğlu Camii'ni yenileyen Sultan Lâçin (1296-1299), dört mezhebin usulüne göre ders veren hocalar ve talebelere ödenekler tahsis etmiş ve aynı şekilde hadis, tefsir ve tıp alanında dersleri desteklemiştir. Bu haliyle Tolunoğlu Camii Kahire'deki ana

⁵ bk. Ali Çoban, "XV. Yüzyıl Memlûkler Dönemi Mısır'ında İbnü'l-Fârız Tartışmaları: Taraflar-Tenkitletler", *İslam Te'lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı*, ed. Hidayet Aydar (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 212.

⁶ bk. George Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik, 2007), 203-206.

⁷ bk. Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 61.

⁸ Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 60.

⁹ Memlûk medreselerinin bir dökümü için bk. Bahattin Keleş, "Selçuklu Medreseleri İle Memlûk Medreselerine Genel Bir Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 190 (2011), 203.

¹⁰ Ebû Muhammed Takıyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418), 3/163.

998 | Mesut Kaya. Memlûk Dönemi Tefsir Eğitimi ve Çalışmaları: Tarihsel Bir Değerlendirme

eğitim merkezlerinden biri haline gelmişti.¹¹ Bu camiler de vakıflarla desteklenmiş, dolayısıyla bunlar da hoca ve talebelere maaş ödemiştir. Bununla birlikte bu halkalarda hocaların gönüllü veya özel ders statüsünde ders vermiş olmaları kuvvetle muhtemeldir.¹²

Medreseler ve camiler yanında, sufi hânkâhları da dini ilimlere ait metinlerin okutulduğu mekânlar arasındaydı. Mesela Cemâleddin Yûsuf Üstâdâr'ın meşhur hânkâhında, dört mezhebe göre fıkıh dersleri, hadis, tefsir ve kıraat dersleri yapılmaktaydı. Her bir müderris, en son tefsir müderrisi olmak üzere bir gün ders için medresede hazır bulunurdu.¹³

1.1. Tefsir Dersi Verilen Kurumlar ve Müderrisler

Memlûk medrese derslerini fıkıh, tefsir, hadis, kıraat ve kelim gibi dini ilimler, sarf, nahiv, belagat ve şiir gibi dil ilimleri oluşturmaktadır. Bu ilimlerin yanı sıra, felsefe, mantık, tıp, riyâziyye, hendese ve hey'et ilimleri de okutulmuştur.¹⁴

Bu müfredat içerisinde tefsir derslerinin elbette ayrı bir yeri ve değeri vardır. Medrese, camii ve hânkâhların vakfiyelerinde tefsir müderrisleri için ayrı bir kadro tahsis edilir; bu kadrolarda tefsir dersleri vermek ayrıcalıklı bir konuma sahip olmayı gerektirir, müderrisler de tefsir kürsülerinde görev almak için oldukça istekli davranırlardı. Memlûkler döneminde hangi medreselerde kimlerin tefsir dersi verdikleri ve hangi eserleri takip ettikleri ayrıntılı bir çalışmayı gerektirmekle birlikte, burada İbn Hacer (öl. 852/1449), Sehâvî (öl. 902/1497) ve Süyûtî'nin (öl. 911/1505) kaydettiği bazı verilerden hareketle genel bir çerçeveye çıkarılmaya çalışılacaktır.

Memlûkler dönemi tefsir eğitiminde medreseler merkezi bir rol oynamıştır. el-Mansûr Kalavun (1279-1290) tarafından 684/1285 yılında yaptırılan Mansûriyye medresesi, tefsir tedrisatının yapıldığı ve pek çok meşhur müfessirin görev aldığı medreselerin başında gelmektedir. Medresenin tamamlanmasından sonra tefsir dersi Bahâüddin İbnü'n-Nehhâs el-Halebî'ye (öl. 698/1299) tevdi edilmiştir. İbnü'n-Nehhâs, Ebu Hayyân'ın hocasıdır. Ebu Hayyân'ın verdiği bilgiye göre o, Tolunoğlu Camii'nde de tefsir dersini deruhte etmiş, herhangi bir eser bırakmamıştır.¹⁵ İbnü'n-Nehhâs'tan sonra Mansûriyye'de tefsir derslerini Ale-müddin el-İrâkî (öl. 704/1304) sürdürmüştür. Takıyyüddin es-Sübki (öl. 756/1355) ve Ebû Hayyân ondan tefsir dersi almışlardır. İbn Hacer, Ebû Hayyân'ın İrâkî'yi maharetli bulmadığını, tefsirinde bunu dile getirdiğini söylemiştir.¹⁶ İrâkî'den sonra anlaşılan o ki tefsir derslerini Şafîî fakihî İzzeddin en-Nimrâvî (öl. 710/1310) deruhte etmiştir.¹⁷

Daha sonra Safedî'nin (öl. 764/1363) "Tefsir ve hadiste otorite (*vedün tûlâ*) sahibidir"¹⁸ dediği Ebû Hayyân el-Endelûsî, Mansûriyye Medresesi'ndeki tefsir derslerini vermiş; Ebû Hayyân'ın bizzat kendisi buna, "el-Melik el-Mansûr'un kubbesinde tefsir ilmi müderrisi olarak atandığımda..."¹⁹ ifadeleriyle işaret etmiştir. Ebû Hayyân'ın vefatından sonra Burhanneddin er-Reşîdî, ondan sonra da Ebû Hayyân'ın talebesi Muhibbüddin Nâzırû'l-Ceyş (öl. 772/1370), aynı kürsünün tefsir hocalığını üstlenmişlerdir.²⁰ Bahâüddin es-Sübki (öl.

¹¹ Makrîzî, *el-Hıtat*, 2/256; Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 68, 79, 100, 124.

¹² Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 105.

¹³ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/261; Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 74, 76, 102.

¹⁴ bk. Keleş, "Selçuklu Medreseleri İle Memlûk Medreselerine Genel Bir Bakış", 200.

¹⁵ Celâleddin es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-lügaviyyîn ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim (Saydâ: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), 1/14.

¹⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi'l-a'yâni'l-mieti's-sâmine*, thk. Abdulmuid Han (Hayda rabad: Meclisü Dâireti'l-Maârifil-Osmâniyye, 1392/1972), 3/201; 4/74. Ebû Hayyân'ın Alemüd din el-İrâkî'den söz ettiği yerler için bk. Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahrü'l-muhîf fi't-tefsîr*, thk. Sıdkı Muhammed Celil (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420), 1/15, 90, 4/660, 661.

¹⁷ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 3/168.

¹⁸ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/282.

¹⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhîf*, 1/10.

²⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-gumr bi-enbâi'l-'umr*, thk. Hasen Habeşi (Mısır: el-Meclisü'l-A'la li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1389/1969), 1/147; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/275.

773/1372) öldükten sonra Sirâcüddin Ömer b. Raslân el-Bulkînî (öl. 805/1403), Mansûriyye’de tefsir dersini vermeye başlamıştır.²¹ Arapça, Farsça ve Türkçeyi çok iyi bildiği söylenen, Şeyhûniyye meşihatlığı yanında hisbe teşkilatı, evkaf ve ordu nezaretini yürüten Celâleddin el-Acemî (öl. 799/1396), Mansûriyye’de tefsir müderrisliği yapmıştır.²² Hicrî 9. yüzyılda da Mansûriyye’deki tefsir derslerini verenlerin ismine rastlanmaktadır. Mesela Süyûtî’nin tefsir hocası Seyfeddin İbn Kutluboğa’nın (öl. 879/1474),²³ babası ve dedesi gibi müderris olan Yahya b. Muhammed’in (öl. 882/1477), yine Süyûtî’nin bizzat kendisinin, hocası Seyfeddin el-Hanefî’den (İbn Kutluboğa) sonra Mansûriyye’de tefsir derslerini yürüttükleri bilgileri vardır.²⁴

Memlûk eğitim kurumlarının diğer bir halkasını teşkil eden camilerde de İslâmî ilimlerin müderrislerine ve tabii ki tefsir müderrislerine bir kadro tahsis edilmiştir. Kahire’nin canlı eğitim kurumlarından biri olan Tolunoğlu Camii, yüzyıllarca tefsir derslerinin yürütüldüğü müstesna yerlerden biri olmuştur. Mansûriyye medresesi gibi burada da ilk kez Bahâüddin İbnü’n-Nehhâs tefsir derslerini vermiştir.²⁵ İbn Mektûm’un “Tefsir ilminde otorite (yedün tûlâ) sahibidir”²⁶ dediği Nureddin Ebu’l-Hasen el-Mukrî (öl. 713/1313), Tolunoğlu Camii’nde tefsir dersi, Hâkim Camii’nde kiraat dersi vermiştir. Tolunoğlu Camii’ndeki tefsir dersleri, daha sonra Mansûriyye medresesinde olduğu gibi Ebû Hayyân’la devam etmiştir.²⁷ Ebû Hayyân’ın öğrencisi, İbn Mâlik’in *el-Elfiyye*’sini şerh eden Abdullah b. Abdurrahman b. Akîl (öl. 769/1367), çeşitli yerlerde yürüttüğü tedris faaliyetlerinin yanı sıra Tolunoğlu Camii’nde de tefsir dersi vermiştir.²⁸ İbn Hacer tarafından verilen, İbn Akîl’in 23 yıl boyunca tefsir derslerini sürdürdüğü bilgisi, onun bu derslere Ebû Hayyân’dan sonra başlayıp vefatına kadar devam ettirdiğini göstermektedir.²⁹ Cemâleddin İbnü’t-Türkmânî (öl. 769/1368), Tolunoğlu Camii’nde tefsir dersleri yapmış, 769 yılı Ramazan ayında vefat edene kadar da bu derslere devam etmiştir.³⁰ İbn Akîl’in de bu dönemde ders verdiği bilgisinden, bir camide muhtemelen bazıları gönüllü olmak üzere, aynı dönemde birden çok hocanın tefsir dersi yaptığı sonucu çıkmaktadır. Daha sonra camiinin tefsir derslerini Şâfiî fakihî Cemâleddin el-İsnevî (öl. 772/1370) sürdürmüştür.³¹ Bahâüddin es-Sübkî, kazaskerlik ve adliye müftülüğü döneminde Tolunoğlu Camii’nin hatipliğini, İsnevî’den sonra da aynı camiinin tefsir derslerini yürütmüştür.³² Sirâcüddin el-Hindî’nin (öl. 773/1371), Bistâmî’nin 771/1369’de vefatından sonra Tolunoğlu Camii’ndeki tefsir derslerini üstlendiği görüşü de vardır.³³ Tolunoğlu Camii tefsir dersleri, sonraki dönemlerde Bulkînî ailesiyle devam etmiştir. Önce devrin meşhur âlimlerinden, İbn Akîl’in talebesi ve damadı Ömer el-Bulkînî,³⁴ ardından da 9. yüzyılda ilmî birikimi, verdiği dersler ve üstlendiği görevlerle adından sıkça söz ettirecek olan Ömer el-Bulkînî’nin oğlu Celâleddin Abdurrahman el-Bulkînî (öl. 824/1421) tarafından sürdürülmüştür.³⁵

Memlûk Kahire’sindeki önemli eğitim kurumlarından biri de Sultan Berkûk tarafından yaptırılan Berkûkiyye medresesidir. İbn Hacer, 786/1384 yılında inşasına başlanıp 788/1386

²¹ İbn Hacer, *İnbâü’l-gumr*, 1/23; *ed-Dürerü’l-kâmine*, 1/251.

²² İbn Hacer, *İnbâü’l-gumr*, 1/541; Celâleddin es-Süyûtî, *Hüsnü’l-muhâdara fi târîhi Mısır ve’l-Kâhira*, thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dâru lhyâi’l-Kütübî’l-Arabiyye, 1967/1387), 1/471.

²³ Süyûtî, *Buğyetü’l-vu’ât*, 1/231.

²⁴ Şemseddin es-Sehâvî, *ed-Dav’ü’l-lâmi’ li-ehli’l-karni’t-tâsi’* (Beyrut: Dâru Mektebeti’l-Hayât, ts.), 10/253.

²⁵ Süyûtî, *Buğyetü’l-vu’ât*, 1/14.

²⁶ Süyûtî, *Buğyetü’l-vu’ât*, 2/213; krş. İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 4/167.

²⁷ Sehâvî, *ed-Dav’ü’l-lâmi’*, 4/106.

²⁸ İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 3/44; Sehâvî, *ed-Dav’ü’l-lâmi’*, 4/106.

²⁹ İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 3/44.

³⁰ İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 3/54.

³¹ İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 3/148.

³² İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 1/250; Süyûtî, *Buğyetü’l-vu’ât*, 1/342.

³³ İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 4/183.

³⁴ İbn Hacer, *İnbâü’l-gumr*, 2/246; Sehâvî, *ed-Dav’ü’l-lâmi’*, 4/109; Süyûtî, *Hüsnü’l-muhâdara*, 1/329.

³⁵ Sehâvî, *ed-Dav’ü’l-lâmi’*, 4/109.

1000 | Mesut Kaya. Memlûk Dönemi Tefsir Eğitimi ve Çalışmaları: Tarihsel Bir Değerlendirme

yılında biten Berkûk külliyesine tayin edilen hocaların listesini vermiş, "Bir müddet sonra hocamız Ömer el-Bulkînî de tefsir müderrisi ve şeyhu'l-mîâd görevine tayin edildi"³⁶ demiştir. Sehâvî, İbn Hacer'in de Lekkânî'den (öl. 810/1407) sonra Berkûkiyye'de mîâd ve tefsir hocalığı yaptığını bildirmiştir.³⁷ Yine Sehâvî, babası Ömer el-Bulkînî'den sonra Celâleddin el-Bulkînî'nin Berkûkiyye'deki ve Tolunoğlu Camii'ndeki tefsir derslerini ve mîâd derslerini sürdürdüğünü nakletmiştir. İleride temas edeceğimiz üzere, bu derslerin mahiyeti hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir.³⁸

Müeyyed Şeyh Camii'nin ismi de tefsir dersleri verilen kurumlar arasında geçmektedir. 822/1419 yılında Bedreddin İbnü'l-Aksarâyî, Müeyyediyye'de tefsir müderrisliğine, aynı medresede Bedreddin el-Aynî (öl. 855/1451) de hadis müderrisliğine atanmıştır.³⁹ Bedreddin'den sonra Müeyyediyye'de tefsir hocalığını, onun kardeşi, Molla Fenârî'nin öğrencisi, Sehâvî'nin hocası Yahya b. Muhammed el-Emin el-Aksarâyî (öl. 880/1475) üstlenmiştir.⁴⁰ el-Hatîb el-Vezîrî'nin ismi de aynı medresede tefsir okutan müderrisler arasında geçmektedir.⁴¹

Kahire'nin eğitim hayatında önemli bir mevki bulunan Cemâliyye Hânkâhı'nda da tefsir dersleri verilmiştir. İlk kez Celâleddin el-Bulkînî'nin atandığı bu dersleri,⁴² onun uzun bir süre devam ettirdiği anlaşılmaktadır.⁴³ Şemseddin İbnü't-Tebbânî el-Hanefî (öl. 812/1409), Müeyyed tarafından taltif edildikten sonra Celâleddin el-Bulkînî Cemâliyye'deki tefsir tedrisinden onun lehine çekilmiştir.⁴⁴ Sehâvî ve Süyûtî'nin hocası, Ahmed b. Muhammed eş-Şümunnî (öl. 872/1468) de bu kurumda ders veren tefsir hocalarından biridir.⁴⁵

Bâbertî, Kâfiyeci ve Süyûtî'nin meşihatlık yaptığı ve ders okuttuğu Şeyhûniyye,⁴⁶ Ezhher Camii ve Sultan Hasan Medresesi'nin adları da tefsir dersleri verilen kurumlar arasında geçmektedir.⁴⁷ Mesela Celâleddin el-Bulkînî gibi meşhur hocalardan tefsir ilmini alan Abdurrahman b. es-Sandabîsî (öl. 852/1448),⁴⁸ İbn Hacer'in isteği ve hakkından feragat etmesiyle (*bi-rağbeti şeyhinâ lehû anhu*), Sultan Hasan Medresesi'ndeki tefsir derslerini üstlenmiştir.⁴⁹

1.2. Derslerin Mahiyeti ve Okutulan Eserler

Memlûkler döneminde, bir müderris bir medresede Şâfiî veya Hanefî fikhî okuturken, diğer bir medrese, cami veya hânkâhta tefsir dersi okutabilmektedir. Yani tefsir dersleri, aynı zamanda diğer İslâmî ilimlerde yetkin, özellikle de fikhî ilminde otorite isimler tarafından okutulmuştur. Yalnız burada şöyle bir problem vardır: Memlûk eğitim sisteminde İslâmî ilimler ve bu ilimler içinde tefsir ilminin yeri ile ilgili tespitler; tefsir, hadis ve dil ilimlerinin fikhî ilmine yardımcı ilimler olduğu yönündedir.⁵⁰ Ancak bizim tabakât kitaplarından edindiğimiz izlenim, bir medreseye her bir mezhep için bir müderris tayin edilirken, mutlaka bir tefsir ve hadis müderrisinin de tayin edildiği ve bunun oldukça önemsendiği şeklindedir. Özellikle kuşaktan kuşağa devam eden tefsir dersleri, bu tefsirlerin mutlaka fikhî ilmine yardımcı bir ilim olarak görüldüğü fikrini desteklememektedir. Aksine tefsirin, diğer ilimler hiyerarşisi içinde

³⁶ İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 1/313-314.

³⁷ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 1/319.

³⁸ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/109.

³⁹ İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 3/201, 295.

⁴⁰ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 10/241; ayrıca bk. 5/190.

⁴¹ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/38; Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 139.

⁴² Makrîzî, *el-Hitat*, 4/261.

⁴³ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/109.

⁴⁴ İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 3/83; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/72.

⁴⁵ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 2/175; Ahmet Özel, "Şümunnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 39/261-262.

⁴⁶ Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/340.

⁴⁷ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 5/325-327.

⁴⁸ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/151;

⁴⁹ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/152; Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 132.

⁵⁰ Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 13, 17, 100.

müstakil bir yeri vardır. Hatta tefsir diğer bütün ilimlerin zirvesindedir. Nitekim dönemin etkili simalarından Ebû Hayyân'ın, tefsirinin mukaddimesinde, "Allah'ın kitabının ilmi bizzat amaçtır, diğer ilimler onun yanında edevat durumundadır"⁵¹ şeklindeki sözleri bunun açık bir ifadesidir.

Yukarıdaki veriler göz önüne alındığında bir müderrisin aynı anda birden çok yerde tefsir dersi verebildiği sonucuna ulaşılmaktadır. Fıkıh müderrisleri ile tefsir ve hadis müderrislerinin maaşları medreselere göre değişiklik gösterebilmektedir.⁵² Bir müderris hacca veya herhangi bir sebeple şehir dışına çıktığı zaman yerine bir naib atayabilmektedir. Mesela el-Hatîb el-Vezîrî (öl. 898/1492) hacca gittiğinde, Şerefüddin b. Abdülhak, sınıftaki en başarılı öğrenci olduğu için, Müeyyediyye'deki tefsir derslerinde ona vekâlet etmiştir.⁵³ Hadis, kıraat ve tefsir derslerinin günün hangi saatinde yapıldığının vakfiyelerde tespit edilmediği söylenmektedir.⁵⁴

Müderrislerin diğer ilimlerde olduğu gibi, tefsir ilminde de kendi okutacağı metni kendi seçme yetkisi vardır.⁵⁵ Müderrisler tefsir derslerinde genellikle Zemahşerî'nin o döneme kadar haklı bir şöhrete ulaştığı *el-Keşşâf* adlı tefsirini tercih etmişlerdir. Mesela yukarıda adı geçen Alemüddin el-İrâkî, derslerinde *el-Keşşâf*ı okutmuştur.⁵⁶ Tefsirinde sıklıkla Zemahşerî'ye atıflarda bulunan Ebû Hayyân da büyük ihtimalle derslerinde *el-Keşşâf*ı takip etmiştir. Yine Takıyyüddin es-Sübkî'nin bizzat kendisi derslerinde uzun bir süre *el-Keşşâf*ı okuttuğunu ifade etmiştir.⁵⁷ Derslerinde genellikle Beyzâvî tefsirini takip etmekle birlikte, *el-Keşşâf* üzerine bir haşiye yazmış olan Kâfiyeci de *el-Keşşâf* okutan müderrislerden biridir.⁵⁸ Yukarıda adı geçen Yahya b. Muhammed, Seyfeddin el-Hanefî'den sonra Mansûriyye'de yürüttüğü tefsir derslerinde *el-Keşşâf*ı, çeşitli haşiyelerden ve kaynaklardan elde ettiği doyurucu bilgilerle çok üstün bir yöntemle okutmuştur.⁵⁹ Ebû Bekir b. Abdurrahman es-Sehâvî, bu iki müderrisin *el-Keşşâf* derslerinde hazır bulunmuştur.⁶⁰ Süyûtî'nin de Seyfeddin el-Hanefî'den *el-Keşşâf* ve haşiyesini okuduğu rivayet edilmiştir.⁶¹ Sehâvî, İbnü'd-Dîrî diye meşhur Sa'd b. Muhammed'in (öl. 867/1462) Kemaleddin Şerîhî'nin *el-Keşşâf* derslerini dinlediğini haber vermektedir.⁶²

Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*ı Kur'an'ın belagî icazını ileri seviyede ortaya koyması ve bu noktada aşılammış olması sebebiyle tercih edilirken, Mu'tezilî bir müfessir olması ve Ehl-i sünnet itikadına yönelik menfi değerlendirmelerde bulunması, alternatif tefsirlerin okutulmasını beraberinde getirmiştir. Bunların başında Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl*i gelmektedir. Mesela Seyyid Şerîf'in öğrencisi, İbrahim b. Abdülkerim el-Kürdî (öl. 840/1436), Beyzâvî tefsirini okutmuştur.⁶³ Cemâliyye'nin tefsir müderrisi Şümünnî, Beyzâvî tefsiri ve *el-Keşşâf* gibi kitapların müşkilatlarını okutmuştur.⁶⁴ Mesela Muhammed b. Halil el-Makdisî (öl. 808/1406), ondan *el-Keşşâf*ı Sa'deddin et-Teftâzânî'nin (öl. 792/1390) haşiyesini ve Beyzâvî tefsirini okumuştur.⁶⁵ Süyûtî de Şümünnî ile Kâfiyeci'den uzun yıllar Beyzâvî okumuş, kendisi

⁵¹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhîr*, 1/9.

⁵² Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 100 ve dipnot, 90.

⁵³ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/38; Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 139.

⁵⁴ Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 97, dipnot, 80.

⁵⁵ Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 101.

⁵⁶ Tâceddin es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, nşr. Mahmûd M. et-Tanâhî (Cize: Hecl li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1413), 10/95; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 3/201.

⁵⁷ Takıyyüddin es-Sübkî, *Sebebü'l-inkifâf'an ikrâi'l-Keşşâf*, nşr. Walid Saleh, "The Gloss as Intellectual History: The Hâshiyahs on al-Kashshâf", *Oriens* 41 (2013), 251, 252.

⁵⁸ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 3/135.

⁵⁹ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 10/253.

⁶⁰ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 11/45.

⁶¹ Muhammed Sâlim Muhaysin, *Mu'cemü huffâzi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârul-Cil, 1412/1992), 2/126.

⁶² Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 3/249.

⁶³ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 1/69; 4/22

⁶⁴ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 2/75.

⁶⁵ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 7/235, 11/58.

1002 | Mesut Kaya. Memlûk Dönemi Tefsir Eğitimi ve Çalışmaları: Tarihsel Bir Değerlendirme

de bu geleneği on yıl sürdürmüştür.⁶⁶ Beyzâvî tefsiri denince adı en çok zikredilen Emin el-Aksarâyî'dir.⁶⁷ Sehâvî'nin de hocası olan Aksarâyî'nin ismi genellikle Şümunnî ve Kâfiyeci ile birlikte geçmektedir. Anlaşılan o ki Aksarâyî, Müeyyediyye'deki tefsir derslerinde Beyzâvî tefsirini okutmuştur. Sehâvî, derslerde Beyzâvî okuyan epeyce isim kaydetmektedir.⁶⁸ Ancak bu derslerin, genellikle *el-Keşşâf*la birlikte okutulduğu ve mukayeseli bir yöntem takip edildiği gözden uzak tutulmamalıdır.

Memlûk medreselerinde okutulan diğer bir tefsir, Muhyissünne Begavî'nin rivayet ağırlıklı *Meâlimü't-tenzîl* adlı tefsiridir. Kahire'de çeşitli medrese ve camilerde uzun yıllar tefsir derslerini yürüten Celâleddin el-Bulkînî, Begavî tefsirini okutmuştur.⁶⁹ Sehâvî, Bulkînî'den başka Begavî tefsirini okutan müderrislerin varlığını gösteren çeşitli kayıtlara yer vermiştir.⁷⁰ Begavî'nin tefsiri, *el-Keşşâf* karşılığının bir ürünü olarak tercih edilmiş olmalıdır. Zira Süyûtî'nin nakline göre Ömer el-Bulkînî, Zemahşerî'nin beyan ve meânî ilimlerindeki görüşlerini tenkit etmiş, bu ilimlere haddinden fazla önem verildiğini, sahabe, tâbiûn, fukaha ve eski âlimlerin bu ilimlerden söz etmediğini, Abdulkâhir el-Cürçânî (öl. 471/1078) ve Sekkâkî (öl. 626/1229) bu ilimlerin ıstılahlarını vaz etmeden önce bunların bilinmediğini, tefsir ilminin ahbar ve asardan alınması gerektiğini ifade etmiştir.⁷¹ Dolayısıyla Bulkînîler tefsir derslerinde, hadis ilimlerine gösterdikleri ihtimamın da bir gereği olarak Begavî'yi tercih etmiş olmalıdırlar. Ömer el-Bulkînî'nin ileride sözü edilecek olan *el-Keşşâf* tefsirine yazdığı şerh⁷² ve Celâleddin el-Bulkînî'nin aynı tefsire müracaat ettiğini gösteren verileri ise⁷³ onların bu tefsire eleştirel yaklaşımlarının bir ürünü ve ilmî hayatta baskın bir yeri olan tefsiri bütünüyle yok sayamadıklarının bir göstergesi olarak değerlendirmek gerekir.

Bu dönemde tedavülde olan tefsirler arasında birkaç kez de Memlûk Şam'ında telif edilen ve aşağıda bahse konu edilecek olan İbn Kesîr tefsirinin adı geçmektedir.⁷⁴ Sehâvî'nin kendisinden icazetli olduğu Muhammed b. Muhammed ed-Dımaşkî'nin (öl. 858/1454) halka Kurtubî tefsiri ve diğer tefsirlerden okuduğuna dair nakli ve İbn Teymiyye'ye onun tefsiri hakkında yöneltilen bir soru,⁷⁵ az da olsa Kurtubî tefsirinin de tedrisat içinde bir yeri olduğunu göstermektedir. Tefsir tedrisatında adlarına rastlanmasa da telif kitaplarda sık sık referansta bulunan İbn Atıyye (öl. 541/1147) ve Fahreddin er-Râzî'nin (öl. 606/1210) tefsirleri Memlûk döneminin gözde eserleri arasındadır.

Mâveraünnehir tefsir geleneğinin ana gövdesini oluşturan Mâtürîdî'nin (öl. 333/944) *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'ı da Memlûklerde tedavülde olan tefsirlerden biridir ve muhtemelen tefsir, Mâveraünnehir veya Anadolu'dan gelen Hanefî âlimler tarafından bölgeye getirilmiştir. Memlûk topraklarında, onun tefsirinin izlerine, görebildiğimiz kadarıyla ilk kez İbnü'n-Nakîb el-Makdisî'nin (öl. 698/1298),⁷⁶ ardından da onun talebesi Ebû Hayyân'ın tefsirlerinde rastlanmaktadır.⁷⁷ *Te'vîlât*'ın Memlûk ilmî hayatında önemsendiğini gösteren kayda değer bir hadise de

⁶⁶ Süyûtî, *Nevâhidü'l-ebkâr*, 1/13, 14; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 8/145.

⁶⁷ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 1/87, 5/104, 5/250, 7/235, 9/42.

⁶⁸ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 2/196 (Keşşâf'la beraber), 5/81, 5/246.

⁶⁹ İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 4/81; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 4/109, 11/7.

⁷⁰ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 1/227, 4/95, 6/105, 10/224, 11/15. Ayrıca bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 1/207.

⁷¹ Süyûtî, *Nevâhidü'l-ebkâr*, 1/6-8. Bu iddialara Zerkeşî'nin verdiği cevaplar için bk. *el-Burhân fî 'ulûmî'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1376/1957), 1/311-312.

⁷² Süyûtî, *Nevâhidü'l-ebkâr*, 1/212; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1479.

⁷³ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 4/109; krş. Halit Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis* (İstanbul: Klasik, 2014), 139.

⁷⁴ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 2/180, 9/304, 11/45. İbn Hacer, İbn Kesîr tefsirinin istinsah faaliyetlerinden de söz eder. *ed-Dürerü'l-kâmine*, 5/135, 308; *İnbâü'l-gumr*, 1/429.

⁷⁵ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 8/300; Takiyyüddin İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed (Suudi Arabistan: Mecmau'l-Melik Fehd, 1416/1995), 13/385.

⁷⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhîd*, 1/22; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/311; Abdülhamit Birışık, "İbnü'n-Nakîb el-Makdisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 165-166.

⁷⁷ Ebû Hayyân, *Bahrü'l-muhîd*, 1/411, 494, 500, 516, 2/255.

Sultan Çakmak'ın (1438-1453), 843/1439 yılında Herat'a gönderdiği elçisi aracılığıyla Timurlu hükümdarı Mirza Şahruh'tan (1405-1447) beş kitap istemesi, istediği beş kitaptan birinin de Mâtürîdî tefsiri olmasıdır.⁷⁸ Öyle görünüyor ki, dönemin âlimleri, Makdisî ve Ebû Hayyân gibi müfessirler veya Hanefî âlimler aracılığıyla tanıdıkları esere ulaşmak istemişler ve sultanı bu işe aracı kılmışlardır.

Tefsir derslerinde belli başlı metinlerin takip edilmesi yanında, herhangi bir metne bağlı kalınmaksızın icra edilmiş tefsir derslerine de rastlanmaktadır. Mesela İbn Akîl, Tolunoğlu Camii'nde verdiği derslerde böyle bir yöntem izlemiştir. İbn Hacer bunu şöyle anlatmaktadır: "Yirmi üç yıllık süre zarfında bu derslerde Kur'an'ı baştan sona tefsir etmiş, bundan sonra Kur'an'ın başından tekrar başlamış, bu sırada vefat etmiştir."⁷⁹ İbn Hacer'in diğer bir kaydına göre, Ebû Ümâme İbnü'n-Nakkâş (öl. 763/1361), çok uzun bir tefsir yazmış, tefsirin başında da Ezher Camii'nde Ramazan ayında tefsir dersi vermeye başladığını, sonra da Fatih'dan başlamak üzere yazdığını, kendinden önceki tefsirlerden bir harf bile nakletmemeyi prensip edindiğini söylemiştir. Nitekim Safedî onun hakkında, "Hiç kimsede benzerini görmediğim garip bir tefsir yöntemi vardı"⁸⁰ demiştir. Yine İbn Hacer şöyle bir bilgi vermiştir: "Ebû Bekir eş-Şâzîlî Kur'an'ı (şeyhinin) usulüne göre re'yiyle tefsir ederdi; onun aleyhinde bazı şeyler kaydedip kadî Celâleddin el-Bulkînî'ye dava ettiler. Bulkînî, Begâvî ve diğer tefsirleri okuması hariç onu bundan men etti."⁸¹ Bu son bilgi bize tefsirlerde mutlaka bir metin takip edilmesi gerektiğini, yani usulü dairesinde olsa bile re'y tefsirine müsamaha ile bakılmadığını ih-sas ettirmektedir. Daha açık bir ifadeyle bu dönemde Bulkînîler gibi tefsirin merkezinde rivayeti gören ve re'y tefsirine mesafeli bir tutum takınan bir kesim vardır ve bu kesimin tefsir anlayışında Ehl-i hadis'in bakış açısı hâkimdir.

1.3. Halka Açık Tefsir Dersleri (Mîâd/Mevâîd)

Memlûkler dönemi eğitim hayatında en dikkat çekici uygulamalardan biri, *mîâd* adı verilen derslerdir. *Kararlaştırılmış yer ve vakit* anlamlarına gelen kelime, tabakât kitaplarında verilen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, haftanın belli gün ve saatlerinde, Kur'an'ın, tefsir ve hadis metinlerinin okunup şerh edildiği, halka açık ders/sohbet meclislerini ifade etmektedir. Berkey'in ifadesiyle, tam olarak tanımlamak zor olsa da mîâd temelde, İslâmî ilmin bazı temel metinlerinin Kahire'nin avam halkına nakledilmesinde az çok belli bir format kazanmış bir fırsat sağlamıştır.⁸² Tabakât kitaplarında *ve derrese fi'l-mîâd* ve *'amile fi'l-mevâîd* ve *'akade'l-mîâd* gibi tabirler mîâd derslerini anlatmak üzere kullanılmıştır. Mîâdla ilgili İbn Hacer tarafından nakledilen bazı bilgiler,⁸³ bu derslerin halka açık olduğunu göstermektedir.

Memlûk eğitim kurumlarında mîâd icra edecek bir kadro tahsis edilmiştir. Medreselerde, camilerde veya hânkâhlarda, hadis, fıkıh ve tefsir okutmakla görevli bir müderris aynı zamanda mîâd şeyhi olarak atanabilmiştir. Şeyhu'l-mîâda yardımcı olacak ehil bir kârî de onunla birlikte görev yapmıştır. Örnek olarak İbn Hacer, Berkûk külliyesi hakkında bilgi verirken, hocası Sirâcuddin el-Bulkînî'nin tefsir müderrisliği yanında şeyhu'l-mîâd olarak da tayin edildiğini dile getirmektedir.⁸⁴ İlerleyen yıllarda Celâleddin el-Bulkînî, Alemüddin el-

⁷⁸ bk. Gıyasüddin b. Hacı Handmîr, *Târihu Habîbü's-siyer fî ahbâri efrâdi'l-beşer*, thk. Zir Nazar – Muhammed Debir Siyaki (Tahran: İntişarat-ı Siyâm, 1380), 3/628 akt. M. Kalaycı, "Bir Te'vilât Hikâyesi: Türkiye Yazma Eser Kütüphanelerindeki Nüshalardan Hareketle *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'ın Dolaşım Ağına Dair Bazı Tespitler", *İmâm Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 154, 155.

⁷⁹ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 3/44.

⁸⁰ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 5/325-327.

⁸¹ İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 4/81; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 11/37.

⁸² Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İhtikali*, 238.

⁸³ İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 1/380, 3/109, 4/36.

⁸⁴ İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 1/313-314.

1004 | Mesut Kaya. Memlûk Dönemi Tefsir Eğitimi ve Çalışmaları: Tarihsel Bir Değerlendirme

Bulkînî (öl. 868/1464),⁸⁵ Lekkânî ve İbn Hacer'in,⁸⁶ Berkûkiyye'de mîâd ve tefsir hocası görevlerine atanmış olmaları, bu derslerin eğitim hayatında yerleşik bir uygulama olduğunu göstermektedir.

Mîâd derslerinin mahiyetini ortaya koyacak çeşitli bilgiler de aktarılmıştır. Mesela Moğultay el-Cemâlî Hânkâh'ında Cuma günleri ikindi namazından sonra, Zâhiriyye Medresesi'nde cuma öğleden sonra, Tolunoğlu Camii'nde cuma, pazar ve çarşamba günleri, Müslüman halkın huzurunda bir kari tarafından okunan Kur'an'ın, tefsir, hadis ve menâkıb metinlerinin şeyhu'l-mîâd tarafından açıklandığı rivayetleri vardır.⁸⁷

Mîâd meclislerinde tefsir derslerinin muhtevasını görmek bakımından, Celâleddin el-Bulkînî hakkındaki şu rivayet oldukça dikkat çekicidir:

Celâleddin el-Bulkînî, babasının vefatından sonra Berkûkiyye ve Tolunoğlu Camii'ndeki tefsir derslerini sürdürmüştür. Her cuma günü babasının medresesinde, babasının kaldığı ve dersi kestiği yer olan 'Men amile sâlihan felinefsih...'⁸⁸ ayetinden başlayarak mîâd derslerini icra etmiştir. Mîâdda *Tefsîru'l-Begavî*'yi okumanın yanında, faydalı notları yazar, Ebû Hayyân'ın ve Zemahşerî'nin sözlerinde tefsir sanatlarını araştırır, hâzırûnun ilgisini çekip şaşırtacak her inceliği açıklardı.⁸⁹

Demek ki, bu derslerde de belli başlı metinler takip edilmiş, bununla birlikte sadece bir metinle yetinilmeyerek, şeyhu'l-mîâdın tasarrufunda olmak üzere dinleyicilerin istifade edeceği düşünülen farklı metinlere de müracaat edilmiştir. Bu yönüyle mîâd meclislerinde icra edilen tefsir derslerinin oldukça zengin bir içeriğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Mîâd meclislerinin dikkat çeken diğer bir özelliği ise halkın yanında, diğer medreselerde okuyan talebelerin de bu derslerde hazır bulunuyor olmasıydı. Bu bakımdan diğer eğitim kurumlarında icra edilen tefsir, hadis gibi derslerle mîâd dersleri arasında herhangi bir fark görülüyordu. Yine de bu derslerin esas amacı halkı irşâd etmektir. Berkey'in de tespit ettiği gibi, şer'î ilimlerle ilgili olmayan dindar ve meraklı Müslümanlar mîâd dersleri vasıtasıyla dönemin önde gelen ulema ve hocalarıyla bir bağlantı kurmuş oluyorlardı. Mîâd ulema-dan olmayan pek çok kimseye eğitim sahasına girme imkânı veren eğitim yelpazesinin bir ucunu temsil ediyordu.⁹⁰ Tefsir ilmi açısından ise bu meclislerin ayrı bir önemi vardır. Bu derslerin merkezinde Kur'an tilaveti ile birlikte tefsir derslerinin bulunması, Memlûk döneminde İslâmî ilimler içinde tefsir ilmini ayrıcalıklı bir mevkie oturtmuş, icra edilen dersler bir yandan tefsir ilminde bir canlılığı beraberinde getirirken bir yandan da tefsir eserleri yazımına ciddi katkılar sağlamıştır.⁹¹

2. Tefsir Ürünleri ve Müfessirler: Müstakil Tefsirlerden Esaslı Şerhlere

Memlûk eğitim kurumlarındaki bu canlı tedris faaliyetleri, doğal olarak telif faaliyetlerine de yansımış, bu dönemde çok zengin bir tefsir literatürü ortaya çıkmıştır. Diğer ilim dallarında olduğu gibi, tefsir ilminde de farklı anlayış ve yöntemlerle pek çok eser kaleme alınmıştır. Tefsir ilminin kurucu metinleri üzerine yazılmış şerh, hâşiye, tahrir ve ihtisar çalışmaları, devrin ilmî seviyesine ışık tutacak mahiyette devasa müstakil tefsirler, Kur'an ilimlerinin hemen her dalında yazılmış kayda değer eserler, tefsir ilminin usul ve esaslarını ortaya koyan risaleler ve alanında ilk kez yazılan müfessir tabakat kitapları bunlar arasındadır. Çalışmanın sınırlılığı göz önüne alınarak burada söz konusu dönemde ciddi bir canlılık kazanan

⁸⁵ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 3/313; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/444.

⁸⁶ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 1/319.

⁸⁷ Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 238, 239.

⁸⁸ Fussilet 41/46.

⁸⁹ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 4/109.

⁹⁰ Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 241. Mîâdla ilgili ayrıca bk. Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*, 137-139.

⁹¹ Mîâd meclislerine hazırlık amacıyla kaleme alınmış kapsamlı bir tefsir için bk. Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*, 107.

selefi düşüncenin tefsir anlayışına, müstakil tefsirler ve şerh-hâşiye türü çalışmalara kendi başlıkları altında kronolojik olarak temas edilecektir.

2.1. Tefsirde Selefi Çizginin Yeniden Canlanması

Bağdat tarafından göç etmiş olan (667/1269) ve hayatının önemli bir kısmını Memlûkler idaresi altındaki Şam'da geçiren İbn Teymiyye, selefin İslam anlayışına ciddi bir vurgu yapmıştır.⁹² İbn Teymiyye, diğer İslâmî ilimler yanında özellikle İslam dünyasında yaygın ve yerleşik olan kimi tefsir metinlerine yönelttiği eleştiriler ve selefin görüşlerine dayalı tefsir anlayışı ile dikkati çekmiştir.⁹³

İbn Teymiyye'nin tefsir anlayışının merkezinde seleften gelen sahih rivayetler vardır. Buna göre o, en ideal tefsir yöntemi olarak, kitap, sünnet, sahabe ve tâbiûn âlimlerinin görüşlerine müracaatı benimsemiş; mücerret re'ye dayalı tefsiri reddetmiş, böylelikle re'ye çok sınırlı bir alan tanımıştır.⁹⁴ Bu nedenle Taberî (öl. 310/923) tefsirini mutlak bir otorite kabul etmiş, onun üstünde bir tefsir tanımamıştır. Bunun gerekçesini Taberî'nin selefin görüşlerini sabit senetlerle zikretmesi, bid'atlerden uzak durması ve tenkide uğramış ravilerden nakilde bulunmaması olarak açıklamıştır.⁹⁵

İbn Teymiyye, tefsirde seleften gelen rivayetlere yaptığı vurguya paralel olarak, mezhep taassubunun esas olduğu re'y tefsirine mesafeli bir tutum takınır.⁹⁶ Bu çerçevede kendi dönemine kadar yazılmış olan kimi tefsirler hakkında çeşitli değerlendirmelerde bulunur. Burada onun biri Sünnî diğeri Mu'tezilî iki müfessir hakkındaki değerlendirmeleri önem arz eder. İlki İbn Atıyye olup İbn Teymiyye onu Ehl-i sünnet'ten olmakla birlikte kimi görüşlerinde seleften gelen rivayetleri bırakıp kelamcıların tevillerine sapmakla itham eder.⁹⁷ İbn Teymiyye en sert eleştirilerini ise Memlûk tefsir tedrisatında önemli bir yer edinen Zemahşerî tefsirine ve tefsirin temel dayanağı olan dil ve belagat ilimlerine yöneltmiş, Zemahşerî'nin kitabının bid'atlarla dolu olduğunu ve Mu'tezilî esaslara göre yazıldığını söylemiştir. O, *el-Keşşâfa* bu kadar rağbet gösterilmesini kabul etmemiş, ilim ve tefsir ehlinin pek çok kimsenin, farkında olmadan onun gizli i'tizâlî fikirlerini benimsediklerini, batıl görüşlerine kapıldıklarını dile getirmiştir.⁹⁸ Böylelikle de teville ve mezhep eğilimlerine temel teşkil eden tefsirde beyan ve meânî ilimlerine dayalı bir yönelişi reddetmiş, tefsirdeki bu gidişata karşı bir duruş sergilemiş olmaktadır.

İbn Teymiyye'nin tefsir anlayışı aynı dönemin etkili simalarından İbn Kesîr gibi müfessirler üzerinde etkili olmuştur. İbn Teymiyye'den şeyhimiz diye söz eden İbn Kesîr,⁹⁹ tefsirinin mukaddimesinde, isim vermeksizin İbn Teymiyye'nin tefsir anlayışının genel çerçevesini ortaya koymakla,¹⁰⁰ bu anlayışa uygun bir tefsir kaleme alacağını işaretlerini vermektedir. Buna uygun olarak tefsirin temel karakterini, seleften gelen sahih rivayetlerin sistematik bir biçimde işlenmesi oluşturmaktadır. Bununla birlikte o, re'y tefsirine İbn Teymiyye kadar

⁹² Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, çev. Lütfü Şimşek (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011), 165.

⁹³ İbn Teymiyye'nin *Mecmû'u'l-fetâvâ*'sının (thk. Abdurrahman b. Muhammed, Suudi Arabistan: Mecmau'l-Melik Fehd, 1416/1995), 13-17. ciltleri tefsire ayrılmıştır.

⁹⁴ Takıyyüddin Ahmed İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usûli't-tefsîr* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1400/1980), 39-50.

⁹⁵ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, 13/385, 388.

⁹⁶ bk. İbn Teymiyye, *el-İmân* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1416/1996), 99.

⁹⁷ İbn Teymiyye, *Mukaddime*, 37, 38.

⁹⁸ İbn Teymiyye, *Mukaddime*, 34-36. İbn Teymiyye'nin tefsirlerle ilgili değerlendirmeleri için bk. Mesut Kaya, "İbn Teymiyye'nin Tefsir Geleneği Eleştirisi", *İslam İlim ve Düşünce Tarihinde Eleştiri Geleneği*, ed. Sezai Engin (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 22-59.

⁹⁹ Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed Selâme (Riyad: Dâru Taybe 1420/1999), 4/62.

¹⁰⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm*, 1/7-15.

1006 | Mesut Kaya. Memlûk Dönemi Tefsir Eğitimi ve Çalışmaları: Tarihsel Bir Değerlendirme
katı yaklaşmamakta, yeri geldikçe İbn Teymiyye'nin amansız bir biçimde muhalefet ettiği Zemahşerî ve Râzî gibi müfessirlerin görüşlerine müracaat etmektedir.¹⁰¹

Ancak burada ifade etmek gerekir ki, ne İbn Teymiyye'nin tefsir anlayışı ne onun ısrarla öne çıkardığı Taberî tefsiri ne de benzer bir anlayışla tefsirini kaleme almış olan İbn Kesîr'in tefsiri Memlûkler ve onları izleyen Osmanlılar döneminde yeterli ilgiyi görmüştür. Tefsir gerek Memlûk gerekse Osmanlı dönemlerinde Zemahşerî ve Beyzâvî çizgisinde seyretmeyi sürdürmüştür. Tefsirdeki selefi çizgi en çok modern dönem tefsir tasavvurunun oluşumunda etkili olmuş gibidir. İbn Teymiyye'nin külliyatı içinde, onun Kur'an'ın anlaşılmasında göz önünde bulundurulacak küllî kaideleri ve yukarıda yer verdiğimiz tefsir anlayışını içeren risalesinin *Mukaddime fi usûli't-efsîr* adıyla yayımlanması (1936), İslam dünyasında ciddi etkiler uyandırmış görünmektedir. İbn Teymiyye'nin tefsir anlayışının bu denli hızlı yayılmasında, Muhammed Reşîd Rızâ (öl. 1935) gibi çağdaş dönem müfessirlerinin fikirleriyle selefi anlayışın güç kazanması etkili olmuş olmalıdır. Bu süreçte Taberî tefsiri (1905) ardından da Reşîd Rızâ tarafından tahkiki yapılan İbn Kesîr tefsiri (1924) yayımlanmıştır. Bu baskıdan sonra İbn Kesîr'in tefsiri, İslam dünyasında hızla yayılmış, bir dönem İslam dünyasının en yaygın tefsiri olan Beyzâvî tefsirinin rolünü oynamaya başlamıştır. Netice itibarıyla İbn Teymiyye'nin ortaya koyduğu tefsir anlayışı, neredeyse bir müfessirin başarı veya başarısızlığının yegâne ölçütü olarak görülme noktasına gelmiştir.¹⁰²

2.2. Kurtubî'den Süyûtî'ye Müstakil Tefsirler

Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî (öl. 671/1273), Kurtuba'nın 633/1236'da Kastilya kuvvetleri tarafından işgal edilmesinden sonra hicret ederek Mısır'a yerleşmiş ve ilmi faaliyetlerini burada sürdürmüştür. Kurtubî, İbn Ferhûn'un "Bu tefsir, tefsirlerin en büyüğü ve en faydalısıdır"¹⁰³ şeklinde methettiği tefsirini burada kaleme almıştır. Kurtubî'nin İbn Atıyye ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (öl. 543/1148) gibi Endülüslü müfessirlerin tefsir anlayışları ekseninde, rivayet, dirayet ve ahkâm tefsiri yöntemlerini kapsayıcı bir tarzda yazdığı tefsiri, İslam dünyasında kısa sürede şöhret bulmuştur. İbn Teymiyye'nin kendisine sorulduğunda, "Zemahşerî'nin tefsirinden daha hayırlıdır, kitap ve sünnete daha yakın, bid'atlerden de daha uzaktır"¹⁰⁴ diye tanımladığı ve *istivâ* gibi bazı meselelerde, "Meşhur tefsirin sahibi Kurtubî şöyle demiştir"¹⁰⁵ şeklinde nakillerde bulunduğu tefsir, Memlûkler döneminde tefsirle iştiğal edenlerin temel müracaat kaynaklarından biri olmuştur. Kurtubî tefsiri, erken dönem Memlûk tefsirciliği hanesine yazılması gereken önemli bir tefsirdir.

Aslen Belhli olup Kudüs'te doğan ve ilim tahsilini Kahire'de sürdüren İbnü'n-Nakîb el-Makdisî, (öl. 698/1298) de devrin önemli müfessirlerinden biridir.¹⁰⁶ İbnü'n-Nakîb, *Kitâbü't-tahrîr ve't-tebhîr li-ekvâli eimmeti't-efsîr* adında çok kapsamlı bir tefsir kaleme almıştır. İbnü'n-Nakîb'in görüşlerine müracaat ettiği âlimler arasında, Taberî, Mâtürîdî, Zemahşerî, İbn Atıyye, Râzî ve Kurtubî gibi müfessirler vardır.¹⁰⁷ İbnü'n-Nakîb'in söz konusu kaynakları eserinin dirayet ağırlıklı ve kendinden önceki tefsir külliyatını cem eden bir tefsir olduğunu göstermesi yanında, Memlûk topraklarında tefsir paradigmasının oluşumuna etki eden kurucu isimlere de işaret etmektedir. Burada özellikle Mâtürîdî ismi dikkat çekicidir ki, yukarıda da değinildiği üzere, Memlûk ilmi hayatı Mâtürîdî'nin tefsiriyle İbnü'n-Nakîb gibi Hanefî âlimler vasıtasıyla tanışmıştır. Ebû Hayyân'a göre beyân ve bedii ilimlerinin en kapsamlı eseri, İbnü'n-Nakîb'in iki ciltlik tefsir mukaddimesidir. Ebû Hayyân kendi tefsirinde, onun adı geçen

¹⁰¹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 1/20, 101, 121, 122, 123, 133, 140, 157, 159.

¹⁰² Walid Saleh, "Preliminary Remarks on the Historiography of tafsîr in Arabic: A History of the Book Approach", *Journal of Qur'anic Studies* 12 (2010), 10, 11, 15, 16.

¹⁰³ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecir Yayınevi, 1996), 2/104.

¹⁰⁴ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, 13/387.

¹⁰⁵ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, 3/209, 223, 261.

¹⁰⁶ Birışık, "İbnü'n-Nakîb el-Makdisî", 165-166.

¹⁰⁷ Birışık, "İbnü'n-Nakîb el-Makdisî", 165-166.

tefsirini bir kaynak olarak kullandığını, çünkü bu kitabın yüz mücellede ulaşan hacmiyle alanında yazılmış en büyük tefsir olduğunu, fakat eserde çok tekrarın, az tahririn bulunduğunu, pek çok müfessirden nakiller yapıldığını belirtmiştir.¹⁰⁸ Süyûtî'nin "Yüz mücelledi bulan meşhur bir tefsirdir, onun bir parçasını gördüm"¹⁰⁹ dediği bu tefsirin, kendinden sonraki müfessirlere kaynaklık etmesinden, Memlûk tefsirciliğinde kayda değer bir yeri olduğu anlaşılmaktadır.

Aslen Gırnatalı olup Memlûkler dönemi tedris hayatının merkez isimlerinden biri olan Ebû Hayyân, Mansûriyye ve Tolunoğlu Camii'nde verdiği derslerle sahip olduğu müfessir kimliğini, alanındaki en kayda değer eserlerden birini telif ederek taçlandırmıştır. Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît* adlı tefsirinin mukaddimesinde, çağdaşlarından birinin bir iddiasını gündeme getirir. Bu iddiaya göre, tefsir ilmi, Kur'an'ın terkiplerindeki manaları anlayabilmek için, Mücâhid, Tâvûs ve İkrime gibi tâbiûn âlimlerinin görüşlerini senedleriyle nakletmeye mecburdur. Ayetlerin anlaşılması buna bağlıdır. Halef, seleften sahabeye kadar senedlerle her ayetin tefsirini nakletmiş, sahabe de Hz. Peygamber'e bu ayetlerin tefsirini sormuştur. Onlar aynı zamanda Kur'an'ın kendi dilleriyle indiği fasih Araplardır. Ebû Hayyân, bu iddiaya göre tâbiûndan sonra âlimlerin tefsir ilimleri, anlamları ve incelikleri adına çıkardıkları; Kur'an'ın içermiş olduğu fesahat, beyan ve i'câz ilimleriyle ilgili ortaya koydukları şeylerin, Mücâhid'e ve diğerlerine dayanmadıkça tefsir değeri taşımayacağını, bunun da anlamsız bir söz olduğunu söyler.¹¹⁰ Ebû Hayyân'ın naklettiği bu iddialar, selefi söylemi çağrıştırmakta, Ebu Hayyân belki de doğrudan, Mısır'da bir müddet beraber olduğu ve fakat onun bağlı bulunduğu Sibeveyh'e hata isnad ettiği için araları açılan ve tefsirin başka yerlerinde de tenkit ettiği belirtilen İbn Teymiyye'ye yönelik bir itiraz geliştirmektedir.¹¹¹

Ebû Hayyân bu bağlamda, lügat, nahiv, beyân ve bedii, hadis ilmi, usûl-i fıkıh, ilm-i kelâm ve kıraat ilimlerini sayarak bu ilimlerde yetkin olan kimsenin Kur'an'ı tefsir etmesinde bir sakınca bulunmadığını ifade etmiştir. Bununla birlikte Ebû Hayyân'a göre tefsir ilminin zirvesine ancak lisan ilmiyle çıkılabilir. Böylelikle Ebu Hayyân bir dilci olması sebebiyle tefsirin merkezine dil ilimlerini koymuş olmaktadır. İlerleyen satırlarda tefsir ilminin sadece nahiv ilmine dayalı olmadığını, fesahat ve belâgatte bilgili ve yetenekli olmayan kimselerin tefsir ilminde maharet gösteremeyeceklerini dile getirmiştir. Nitekim Zemahşerî ve İbn Atıyye, bu sahada son derece başarılı tefsirler yazmışlar ve tefsir ilminin öncüleri olmuşlardır.¹¹²

Ebû Hayyân, tefsirinin mukaddimesinde onları öne çıkarsa da her fırsatta Zemahşerî'yi, zaman zaman da İbn Atıyye'yi, özellikle nahiv konularında tenkit etmekten geri durmamıştır. Nitekim Süyûtî, Ebu Hayyân'ın i'rab bahislerinde Zemahşerî'nin görüşlerini çokça tartışma konusu yaptığını, ondan sonra gelen iki talebesi Semîn el-Halebî (öl. 756/1355) ile Sefâkusî'nin (öl. 742/1342) tartışmayı sürdürüp Zemahşerî'yi haklı bulduklarını ifade etmiştir. Ancak tartışma onlarla bitmeyerek Osmanlı dönemine de uzanmış, sözcüleri Kınalızâde Ali Efendi (öl. 979/1572) yazdığı bir risale ile Zemahşerî, Ebû Hayyân ve talebelerinin görüşleri arasında muhakemelerde bulunarak bir uzlaşma yolu aramıştır.¹¹³

Ebû Hayyân'dan başlayarak sonraki müfessirlerin Zemahşerî'yi aşmak gibi bir hedeflerinin olduğunu, Zemahşerî'nin kendinden sonra tefsirin akışını bir biçimde belirlediğini söylemek kanaatimizce yanlış olmaz. Bununla birlikte Ebu Hayyân, bir yandan tefsir gelene-

¹⁰⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 1/22; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/311.

¹⁰⁹ Celâleddin es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1396), 101.

¹¹⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 1/13, 14.

¹¹¹ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/178.

¹¹² Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 1/19-22.

¹¹³ Süyûtî, *Nevâhidü'l-ebkâr*, 1/10, 11; Mesut Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf: Şerh ve Hâsiyeleri Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 100, 207-209.

1008 | Mesut Kaya. Memlûk Dönemi Tefsir Eğitimi ve Çalışmaları: Tarihsel Bir Değerlendirme

ğini başarılı bir şekilde sürdürürken bir yandan da tefsir geleneğini ciddi bir tenkit sürecinden geçirip görüşleri rafine etmiş, böylelikle derinlikli bir tefsir telif ederek tefsir tarihine, bigâne kalınamayacak bir katkı sağlamıştır.

Hicrî 9. yüzyılın öne çıkan müfessirlerinden biri de aslen Lübnanlı olup *Nazmü'd-dürer* adını taşıyan tefsirin müellifi Burhâneddin el-Bikâî'dir (öl. 885/1480).¹¹⁴ Bikâî, daha çok ayetler ve sûreler arasındaki tenasübü ön plana çıkarmasıyla meşhur olmakla birlikte tefsirin şöhreti sadece bununla sınırlı değildir. Bikâî, lügavî tahliller, sarf, nahiv ve belagat incelikleri, anlam vecihleri ve ihtilaflı noktaları beyan gibi klasik döneme hâkim olan tefsir yöntemini tefsirinde önemli ölçüde gözetmenin yanında Tevrat ve İncil'den yaptığı nakillerle tefsir tarihinde örneğine az rastlanır bir yöntem izlemiş, bu bakımdan çok fazla tenkide uğramıştır.¹¹⁵ Bikâî'nin bu yöntemi çağdaş dönemde kimi müfessirlerin başvuracağı bir tefsir biçimi olarak tebarüz edecektir.

Memlûklerin geç döneminde tefsir ilmine damgasını vuran isim, Celâleddin es-Süyûtî'dir (öl. 911/1505). Süyûtî kayda değer eserlerinden önemli bir kısmını tefsir ilminde vermiştir. Bizzat kendisinin benzerinin yazılmadığını iddia ettiği altı eser tefsirle ilgilidir.¹¹⁶ Tefsir hocaları arasında Kâfiyeci'nin ve Seyfeddin el-Hanefî'nin adını zikreden Süyûtî, tefsiri derinleştiği yedi ilmin başında saymış, bu ilimleri Acem/felsefecilerin usulüne göre değil, Arap/belagatçilerin usulüne göre tahsil ettiğini söylemiştir.¹¹⁷ Süyûtî'nin bu ifadeleri, girişte de değindiğimiz, onun eserlerinin Arap telif usulüyle yazıldığı ve daha çok rivayet ağırlıklı olduğu anlamına gelmektedir. Onun başarısı özellikle de kendinden önce yazılmış eserleri, ustalıklı yeniden tasnif etmesinde; eserlerinin, kimi günümüze ulaşmamış çok geniş bir kaynak yelpazesine sahip olmasında aranmalıdır. Bu anlamda Süyûtî, ilmin sürekliliğinin sağlanmasında İslam ilimler tarihine ciddi katkılar sağlamıştır.

Süyûtî, telif çalışmalarının erken bir döneminde hocası Celâleddin el-Mahallî'nin (öl. 864/1459) eksik bıraktığı tefsiri ikmal etmiştir. *Tefsîru'l-Celâleyn* adıyla meşhur olan bu tefsir, özellikle Zemahşerî, Râzî, Beyzâvî ve Ebû Hayyân gibi müfessirlerin görüşlerini öz bir şekilde toplaması yönüyle dikkat çekicidir. Üzerine yazılan şerh, hâşiye ve ta'lika türü eserlerin çokluğu, tefsirin etkili bir yeri olduğunu göstermektedir.¹¹⁸ Eser ayrıca Osmanlı'nın son dönemlerinde ve Cumhuriyet döneminde de sık sık okunan, meâl ve tefsir çalışmalarına kaynaklık eden bir eser olma özelliğine sahiptir.¹¹⁹

Süyûtî'nin müstakil tefsir sahasına diğer önemli bir katkısı, bizzat kendisinin benzeri yazılmamış eserleri arasında saydığı ve bütünüyle rivayetlere dayalı olarak tasnif ettiği *Tercümânü'l-Kur'ân* adındaki tefsiridir. Süyûtî, bu kitapta Hz. Peygamber'in ve sahâbenin tefsir-

¹¹⁴ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 1/101, 108.

¹¹⁵ bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 1/105-107; 8/18; ayrıca bk. Mesut Kaya, "De ki Tevrat'ı Getirin de Okuyun -Tefsirde Kitab-ı Mukaddes'ten Nakilde Bulunmanın Meşruiyeti Bağlamında Sehâvî-Bikâî Polemiği-", *Marife* 13/2 (2013), 85-105.

¹¹⁶ Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/338; Mehmet Suat Mertoğlu, "Süyûtî, Kur'an İlimleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/198; Marlis J. Saleh, "Süyûtî ve Eserleri: Memlûk Döneminden Bugüne İslâmî İlimlerdeki Yeri", çev. Ayşe Nur Yamanus, *Hadis ve Şiye Araştırmaları = Hadith and Sira Studies* 6/1 (2018), 78, 79. Bu eserler şunlardır: *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*, *Tercümânü'l-Kur'ân*, *Esrârü't-tenzîl*, *el-İklîl fi'stinbâti't-tenzîl*, *Tenâsüku'd-dürer fi tenâsübi's-süver*.

¹¹⁷ Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/338.

¹¹⁸ Bu tür eserlerin bir listesi için bk. Şükrü Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envârü't-Tenzîl Hâşiyesi* (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 376-379.

¹¹⁹ Muhammed Abduh tefsirlerini yazarken, sadece *Tefsîru'l-Celâleyn*'e müracaat etmiştir. Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr* (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyye, 1990), 1/14. Mehmed Akîf'in de bu tefsiri pek çok kez mütalaa ettiğine dair bilgiler vardır. bk. Düccane Cündioğlu, *Bir Kur'an Şâiri: Mehmed Akîf ve Kur'an Meâli* (İstanbul: Birun, 2000), 32. Hasan Basri Çantay'ın meâlinin kaynaklarından biri de *Tefsîru'l-Celâleyn*'dir. *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, haz. Mehmet Ali Yekta Saraç (İstanbul: Risale, 1993), 96, 103, 192, 198, 238, 251, 267, 268, 270, 281, 282.

lerinden on binden fazla rivayeti muttasıl senetleriyle cem etmiş, müellif eserin tamamlandığını ve beş cilt olduğunu söylemiştir. Süyûtî, bu kitabın *ed-Dürü'l-mensûr* adında günümüze ulaşan bir muhtasarını da çıkarmıştır.¹²⁰

Süyûtî'nin tefsir anlayışı, onun hadisçi kimliğinin ve Memlûk dönemi Ehl-i hadis anlayışının bir izdüşümü gibidir. Bunun yanı sıra spesifik bazı etkilerden de söz etmek kanaatimizce hatalı olmayacaktır. Mesela o, İbn Teymiyye'nin *Mukaddime*'de ortaya koyduğu tefsir anlayışını, *el-İtkân*'da önemli ölçüde naklettikten sonra, "Bu gerçekten çok güzel! (*ve hüve nefîsün cidden*)"¹²¹ diye nitelendirir. Aynı eserin *Tabakâtü'l-müfessirîn* kısmında tefsirleri önemli ölçüde İbn Teymiyye'nin bakış açısına göre kategorize ettiğini, onun *en sahih tefsir* addettiği Taberî tefsirini, Süyûtî'nin de *en güvenilir tefsir* kabul ettiğini görmek mümkündür.¹²² Dolayısıyla onun bu tefsir anlayışı ve eserlerinde İbn Teymiyye ve Kahire'de tefsir faaliyetlerinde oldukça etkili olan ve tefsirin merkezinde daha çok rivayeti gören Bulkînîler'in de ciddi etkileri olmalıdır.

Buraya kadar zikredilenler dışında Memlûkler döneminde şu âlimler tarafından kayda değer tefsirler yazılmıştır: Dîrînî (öl. 694/1295),¹²³ Tûfî (öl. 710/1310),¹²⁴ Hâzin (öl. 741/1341),¹²⁵ Sefâkûsî,¹²⁶ İbn Mektûm (öl. 749/1348),¹²⁷ Semîn el-Halebî,¹²⁸ Sübkî,¹²⁹ İbn Nakkâş,¹³⁰ İbn Akîl,¹³¹ Abdurrahman b. Ömer el-Bulkînî¹³² ve Alemüddin el-Bulkînî.¹³³

Memlûkler döneminde yazılan müstakil tefsirlere bakıldığında zaman, bu tefsirlerde farklı geleneklerin izlendiği görülür. Bunların başında kuşkusuz Zemahşerî, İbn Atıyye ve Râzî gibi müfessirlerin izlediği belagat-dirayet ağırlıklı tefsir geleneği gelir. Kurtubî, Hâzin, Ebû Hayyân ve Bikâf gibi âlimleri bu geleneğin temsilcileri olarak görmek mümkündür. Zamanla dirayet ağırlıklı tefsirler içinde önemli bir yer işgal eden, Ferrâ (öl. 207/822), Ebû Ubeyde (öl. 209/824 [?]) ve Zeccâc (öl. 311/923) gibi âlimlerce takip edilen dilbilimsel tefsir geleneği de Memlûkler döneminde sürdürülmüştür. Ebû Hayyân'ın tefsirinin yöntemi ve kapsamı göz önüne alındığında onun bu geleneğin de önemli bir ismi olduğu görülür. Onun çağdaşları Sefâkûsî, İbn Mektûm ve Semîn el-Halebî bu geleneğin en güçlü temsilcileridir. Bu dönemde takip edilen diğer bir gelenek de seleften gelen tefsir merviyatının derlenmesi teşebbüsüdür. Erken dönemde Taberî, İbn Münzir (ö. 318/930), İbn Ebî Hâtim (öl. 327/938) ve İbn Hıbbân

¹²⁰ Ignaz Goldziher, *Mezâhibü't-tefsiri'l-İslâmî*, çev. Abdulhalim en-Neccâr (Mısır: Mektebetü'l-Hâncî, 1374/1955), 82, 83; Mertoğlu, "Süyûtî (Kur'an İlimleri)", 38/199.

¹²¹ Celâleddin es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmî'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyye, 1394/1974), 4/202-207; ayrıca bk. Mertoğlu, "Süyûtî (Kur'an İlimleri)", 38/198-201.

¹²² Süyûtî, *el-İtkân*, 4/244.

¹²³ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Jâmi'*, 3/286, 10/262; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/70; Mehmet Şener, "Dîrînî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/374.

¹²⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2008), 2/542.

¹²⁵ Mûsâ b. Hacı Hüseyin el-İznîkî (öl. 833/1429) tarafından *Enfesü'l-cevâhir* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. Ali Eroğlu, "Hâzin, Ali b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/125-126.

¹²⁶ Tayyar Altıkulaç, "Sefâkûsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/287-288.

¹²⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/559.

¹²⁸ Abdülaziz Hatip, "Semîn el-Halebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/492, 493.

¹²⁹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/564.

¹³⁰ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 5/325-327

¹³¹ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1985), 2/96, 97; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/569.

¹³² Mehmet Yaşar Kandemir, "Bulkînî, Abdurrahman b. Ömer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/410.

¹³³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/598. Memlûkler dönemindeki tefsirlerin sıralaması için ayrıca bk. Ziya Demir, *XIII-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), 45-47.

1010 | Mesut Kaya. Memlûk Dönemi Tefsir Eğitimi ve Çalışmaları: Tarihsel Bir Değerlendirme (ö. 354/965) gibi âlimlerle belirginleşen bir gelenek, bir açıdan İbn Kesîr, önemli ölçüde de Süyûtî gibi Ehl-i hadîs tarafından takip edilmiştir.

2.3. *el-Keşşâf*'in İzinde: Tefsir Şerh ve Hâşiyeleri

İslâm dünyasında medreselerin yaygınlaşması, bir yandan derslerde okutulan temel metinlerin iyi seviyede anlaşılması meselesini, bir yandan da muhtasar metinlerin telifini gündeme getirmiştir. Bu, hem daha önce telif edilmiş eserlere hem de sonradan yazılan muhtasar metinlere, -bazen bizzat müellifin kendi tarafından- açıklayıcı mahiyetteki şerh ve hâşiyelerin yazılmasına neden olmuştur. Şerh ve hâşiyeler faaliyetlerinin ileri bir seviyeye ulaştığı Memlûkler döneminde, aklî ve naklî ilimlere ait temel metinlerin hemen tamamında en kapsamlı şerh ve hâşiyeler kaleme alınmıştır. Şerh ve hâşiyeler bu dönemde sadece açıklayıcı metinler olmakla kalmamış, aynı zamanda derinlikli entelektüel tartışmaların yürütüldüğü ve ilmin belli gelenekler üzerinden sürekliliğinin sağlandığı kayda değer metinler olma hüviyeti kazanmışlardır.

Yukarıda da temas edildiği üzere, Memlûkler döneminde, medreselerde en çok okutulan ve müfessirlerin gündeminde olan tefsir, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'idir. Kur'an'ın edebî/be-lâgî i'câzını eşsiz bir biçimde ortaya koyan bu tefsir, Süyûtî'nin de tasvir ettiği gibi hemen her alandan âlimin üzerinde çalıştığı bir tefsir olma özelliğine sahiptir.¹³⁴ Doğudan batıya İslam dünyasının her bölgesinde yürütülen *el-Keşşâf* çalışmalarına, Memlûk topraklarında da çok ciddi katkılar yapılmıştır.

Zemahşerî'nin i'tizâlî fikirlerini tenkit etmek amacıyla ilk eser yazan İbnü'l-Müneyyir (öl. 683/1284), ömrünün yaklaşık son 30 yılını Memlûkler idaresi altında yaşamıştır. İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf fîmâ tedammenehu'l-Keşşâf mine'l-i'tizâl* adlı eserinde, Zemahşerî'ye yönelik sert eleştirileri, suçlamaları ve Ehl-i sünnet savunmasıyla, kendisinden sonra *el-Keşşâf* üzerine çalışacaklara ilham kaynağı olduğu gibi bu sahadaki eserlere de ciddi bir hız vermiştir.¹³⁵

İbnü'l-Müneyyir'i, "*el-Keşşâf* üzerine ihtisası vardı"¹³⁶ nitelendirmesinin sahibi Ale-müddin el-İrâkî takip ederek *el-İnsâf fî mesâli'l-hilâf beyne'z-Zemahşerî ve İbni'l-Müneyyir* adındaki eseri kaleme almıştır. İbn Hacer, İrâkî'nin bu eseri Zemahşerî'ye destek çıkmak (fi'l-intisâr) amacıyla kaleme aldığını, bu nedenle tenkitlere uğradığını, müellifin bizzat kendisinin eserini, "reddiyenin reddiyesi"¹³⁷ diye nitelendirdiğini, Süyûtî ise onun *el-Keşşâf*'la *el-İntisâf* arasında hakemlik yaptığını kaydeder.¹³⁸ Tam anlamıyla bir şerh veya hâşiyeler olmasalar da her iki eser, bir tefsir metni üzerinden yürütülen tartışmaları içermeleri bakımından, tefsir ilminin zenginleşmesine ve daha kapsamlı şerhler yazılmasına önemli katkılar sağlamışlardır.¹³⁹

Takiyyüddin es-Sübki, *el-Keşşâf*'i uzun bir süre okutmuştur. Daha sonra eserde Ehl-i sünnet'i karalayan, Hz. Peygamber'i ve nübüvveti aşağılayan ifadeler bulunduğunu düşünerek bundan vazgeçmiştir. Ardından da *Sebebü'l-inkifâf an ikrâi'l-Keşşâf* adındaki risalesini kaleme alarak *el-Keşşâf*'i okutmaktan niye vazgeçtiğini ayrıntılarıyla açıklamıştır.¹⁴⁰ Sübki'nin bu tavrının, o dönemde bir yandan *el-Keşşâf*'a karşı daha mesafeli bir tutum takınmayı beraberinde getirirken, bir yandan da Zemahşerî'nin bu tür görüşlerini ortaya çıkarmaya yönelik girişimleri artırdığını söylemek mümkündür.

¹³⁴ Süyûtî, *Nevâhidü'l-ebkâr*, 1/6-9.

¹³⁵ Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf*, 77, 78; Mehmet Taha Boyalık, *el-Keşşâf Literatürü: Zemahşerî'nin Tefsir Klasığının Etki Tarihi* (Ankara: İsam Yayınları, 2019), 51.

¹³⁶ Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, 10/95.

¹³⁷ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 3/201.

¹³⁸ Süyûtî, *Nevâhidü'l-ebkâr*, 1/10.

¹³⁹ Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf*, 81-83; Boyalık, *el-Keşşâf Literatürü*, 57.

¹⁴⁰ Sübki, *Sebebü'l-inkifâf*, 251, 252; Süyûtî, *Nevâhidü'l-ebkâr*, 1/3, dipnot, 3; Goldziher, *Mezâhibü't-tefsir*, 142, dipnot, 2.

Bu arada İslâm dünyasının farklı bölgelerinde, *el-Keşşâf* üzerine tam ve kapsamlı şerhler kaleme alınmış, Şerefeddin et-Tîbî (öl. 743/1342), Ömer b. Abdurrahman el-Kazvîni (öl. 745/1345), Ahmed b. Hasen el-Çarperdî (öl. 746/1265) ve Fâzıl el-Yemenî (öl. 750/1349) gibi şârihler *el-Keşşâf*'ı baştan sonra şerh etmişlerdir. Aynı dönemde *Keşşâf*la ilgili kayda değer bir çalışma, Şam'da *el-Keşşâf*'ı okuttuğu belirtilen Kutbeddin eş-Şîrâzî'nin öğrencisi Kutbeddin er-Râzî (öl. 766/1365) tarafından yapılmıştır. Râzî, Şam'da Zâhiriyye medresesinde müderrislik yapmış ve vefatına kadar da orada ikamet etmiştir. O felsefi ilimler yanında, tefsir, meânî ve beyan ilimleriyle de ilgilenmiş, *el-Keşşâf*a Taha sûresine kadar gelen bir şerh yazmıştır.¹⁴¹ Râzî'nin bu şerhi, *el-Keşşâf* literatürüne önemli katkılar sağlayıp sonraki şârihlerin tartışma konularının akışını belirlemiştir. Ayrıca Anadolu'nun önemli simalarından Cemâleddin el-Aksarâyî (öl. 791/1428), Râzî'nin görüşlerine yönelttiği eleştirileri içeren *el-İtirâzât*'ı, Abdülkerim b. Abdülcebbar (öl. 831/1428) da iki müellifin görüşlerini değerlendirdiği *el-Muhâkemât*'ı kaleme almışlardır.¹⁴²

Memlûk coğrafyasının önemli simalarından biri de Diyar-ı Rûm'dan gelmiş olan Ekmeleddin el-Bâbertî'dir. Ebû Hayyân ve Kutbeddin er-Râzî gibi âlimlerden ders alan Bâbertî, muhakkik Hanefî âlimlerden biri olup fıkıh ve fıkıh usulünün yanı sıra kelam, tefsir ve belagat gibi ilimlerde dönemin en seçkin isimlerden biri olmuştur. O, Şeyhûniyye meşihatlığına getirilmiş, Cürcânî, Molla Fenârî ve Şeyh Bedreddin Simâvî gibi önemli isimlere hocalık etmiş; Memlûk ilim anlayışının Osmanlı'ya intikalinde önemli bir rol oynamıştır. Bâbertî tefsirde İbnü'n-Nakîb, Ebû Hayyân ve Kutbeddin er-Râzî gibi âlimlerin geleneklerini sürdürerek derslerinde okuttuğu *el-Keşşâf*'a bir şerh yazmış; tefsire dair birikimini önemli ölçüde bu eserinde ortaya koymuştur. Kendinden önceki âlimlerin reddiye ve cevaplarını, doğru ve yanlışlarını bir araya topladığını belirten şârih, bunları talebelerine açıkladığını, kendi görüş ve tespitlerini de ekleyerek bu eseri vücuda getirdiğini söylemektedir.¹⁴³ Sonraki *el-Keşşâf*'ve tefsir çalışmaları için kaynak hüviyetindeki bu eser, Memlûkler dönemi tefsir şerhleri içinde önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim onun halka-i tedrisinde bulunmuş Cürcânî, Molla Fenârî ve Şeyh Bedreddin de yazdıkları farklı tarzlardaki eserlerle *el-Keşşâf* literatürüne katkı sağlamışlar; onların bu eserleri Osmanlı âlimlerinin üzerine haşiye yazdıkları kurucu metinler olma hüviyeti kazanmıştır.

Ömer b. Raslân el-Bulkînî de *Keşşâf* üzerine çalışma yapan isimlerden biridir. Bulkînî'nin *el-Keşşâf ale'l-Keşşâf* adını taşıyan bu eseri diğer *Keşşâf* şerhlerinden farklıdır. Bulkînî'nin bir kısmını yazdığı eseri oğlu Alemüddin Sâlih tamamlamıştır.¹⁴⁴ Bulkînî Zemahşerî'nin tefsirinde ön plana çıkardığı beyân ve meânî ilimlerini tenkit edip bu ilimleri tefsir için zorunlu görmez. Tefsir ilminin ahbar ve asardan alınacağını söyler.¹⁴⁵ Bulkînî, Zemahşerî'ye yönelik pek çok itiraz yönelir.¹⁴⁶ Bu itirazlardan eserin daha çok Zemahşerî'nin i'tizâlî fikirlerini tespit etmek için yazıldığı; İbn Teymiyye ve Sübkî gibi âlimlerin Zemahşerî aleyhinde geliştirdikleri söylemin bir devamı niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁷

el-Keşşâf'ın medreselerde baskın bir yerinin olması, onun farklı disiplinlerce de incelenmesini beraberinde getirmiştir. Memlûk döneminin hadis ilimlerindeki zenginliği tefsir il-

¹⁴¹ bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, nşr. Kilisli Muallim Rifat - Mehmet Şerefeddin Yaltıkaya (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1362/1942), 2/1478.

¹⁴² Adı geçen eserler hakkında ayrıntılı bilgiler için bk. Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf*, 93-130, 134-135, 164-167; Boyalık, *el-Keşşâf Literatürü*, 81-115, 125, 143.

¹⁴³ Ekmeleddin el-Bâbertî, *Hâşiye ale'l-Keşşâf* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 198), 1b; Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf*, 130-133; Boyalık, *el-Keşşâf Literatürü*, 117-120.

¹⁴⁴ Süyûtî, *Nevâhidü'l-ebkâr*, 1/212; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1479.

¹⁴⁵ Süyûtî, *Nevâhidü'l-ebkâr*, 1/8, 9.

¹⁴⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, 4/243.

¹⁴⁷ O dönem Zemahşerî hakkındaki menfi düşünceler için ayrıca bk. Süyûtî, *Nevâhidü'l-ebkâr*, 1/4 (neşreden notu) dipnot, 3.

1012 | Mesut Kaya. Memlûk Dönemi Tefsir Eğitimi ve Çalışmaları: Tarihsel Bir Değerlendirme

mine da yansımış; Abdullah b. Yûsuf ez-Zeylaî (öl. 762/1360), *Keşşâf*'ın hadislerini tahrir ettiği önemli bir eser kaleme almıştır.¹⁴⁸ Zeylaî, *el-Is'âf bi-ehâdisi'l-Keşşâf* adını verdiği bu eserde, 1570 rivayeti ele almış, hadislerin yanı sıra sahâbe ve tâbiûn kavillerini de değerlendirmiştir. Çok ciddi bir emek mahsulü olan bu eser, Memlûk döneminin şaheserlerinden biridir. İbn Hacer, bu eseri *el-Kâfi's-şâf* adıyla ihtisar etmiş ve önemli notlar yanında Zeylaî'nin ulaşamadığı bazı rivayetleri de eklemiştir.¹⁴⁹ İbn Hacer, *el-Keşşâf* okumalarında bir başvuru kaynağı olarak gördüğü Zeylaî'nin eserini gözden geçirip eksik noktaları tamamlamış ve *el-Keşşâf* literatürüne bir zenginlik katmıştır.

Bu dönemde *el-Keşşâf* üzerine daha farklı çalışmalar da yapılmıştır. Mansûriyye'de tefsir müderrisi İbn Hişâm en-Nahvî (öl. 761/1360), İbnü'l-Müneyyir'in *el-İntisâf*'ının bir ihtisarı nispet edilmiş; Memlûklerin Zebid ve Yemen kadılığını yapmış olan Fîrûzâbâdî (öl. 817/1415),¹⁵⁰ *Keşşâf*'ın mukaddimesini, *Nuğbetü'r-raşşâf* adıyla dil tahlilleri ağırlıklı şerh etmiştir. Dönemin en büyük muhaddislerinden Veliyyüddin İbnü'l-İrâkî (öl. 826/1423) de *el-Keşşâf* üzerine İbnü'l-Müneyyir, Alemüddin el-İrâkî, Ebû Hayyân, Semîn el-Halebî ve Sefâkusî'nin görüşlerini özetleyip, hadislerini tahrir ettiği iki ciltlik bir eser yazmıştır.¹⁵¹

Görebildiğimiz kadarıyla, Memlûklerin geç döneminde *Keşşâf*'ın i'tizâlî fikirlerden tecrit edilip Sünnî yorumların tercih edildiği ve bazı tasarruflarla eserin yeniden inşa edildiği Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'i daha çok revaç görmüştür. Bu dönemde tefsir medreselerde okutulmuş, üzerine çeşitli şerh ve hâşiye çalışmaları yazılmaya başlanmıştır. Kaynaklarda İzzeddin İbn Cemâa (öl. 767/1366) Cemâleddin el-İsnevî, Bâbertî, Kâfiyeci, İbn Kutluboğa ve Süyûtî gibi âlimlerin isimleri, Beyzâvî'ye şerh ve hâşiye yazarlar arasında kaydedilmektedir.¹⁵² Bu dönem Osmanlı gibi farklı coğrafyalarda da Beyzâvî üzerine önemli çalışmalar yapılmıştır.

Memlûk medreselerinin diğer bir tefsiri Begavî üzerine de dönemin meşhur Hanefî fakihî ve muhaddislerinden Bedreddin el-Aynî'nin bir hâşiye yazdığı nakledilir.¹⁵³ Aynî tahrir çalışmalarının yaygın olduğu bu dönemde, Begavî tefsirinin hadisleri üzerine çeşitli değerlendirmelerde bulunmuş olmalıdır.

Sonuç

Memlûkler döneminde çok canlı bir ilmî hayat yaşanmıştır. Bundaki en büyük rol, Selçuklular ve Eyyûbîler döneminde kurulan medreselerin gelişerek devam etmesi, Memlûk sultanları ve emirlerinin vakıf-eğitim kurumlarına ciddi derecede önem vermeleridir. Bu vakıfların sağladığı imkânlarla Kahire ve Şam, İslam dünyasının her yerinden gelen ilim talebeleri ve hocalar için önemli bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Bu atmosfer içinde dinî ve aklî ilimlerin hemen her dalında ciddi bir tedris faaliyeti yürütülmüş, bu alanlarda, ilmî geleneğin muhafaza edilip sürekliliğin sağlandığı, ayrıntı ve derinliğin hâkim olduğu telif çalışmaları yapılmıştır. Böylelikle Memlûkler İslam dünyasının her bölgesini ilmî ve kültürel anlamda besleyen önemli bir havza olma özelliği kazanmıştır.

Memlûkler dönemi tefsir ilmi açısından zengin bir dönemdir. Medrese, camii ve hânkâhlardan oluşan eğitim kurumlarına mutlaka bir tefsir müderrisi kadrosu tahsis edilmiş, devrin seçkin simaları tarafından bu kurumlarda çeşitli tefsir metinleri okutulmuş, tefsir dersleri icra edilmiştir. Sözelimi Mansûriyye Medresesi, Tolunoğlu Camii veya Cemâliyye

¹⁴⁸ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 3/95.

¹⁴⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1481, 1482; Ebu Bekir Sifil, "Zeylaî, Abdullah b. Yûsuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/353.

¹⁵⁰ Hulusi Kılıç, "Fîrûzâbâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/143.

¹⁵¹ Süyûtî, *Nevâhidü'l-ebkâr*, 1/12, 13; adı geçen eserlerle ilgili ayrıntılı bilgiler için bk. Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf*, 123-124, 149-151, 162-164; Boyalık, *el-Keşşâf Literatürü*, 113, 122, 133, 137, 150.

¹⁵² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/531; Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği*, 337-339.

¹⁵³ Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği*, 326.

Hânkâhı'nda nesiller boyu kesintisiz tefsir dersleri verilmiştir. Bu derslerde çoğu kez o döneme kadar tefsir ilminde hâkim bir konum elde etmiş olan Zemahşerî'nin *el-Keşşâfı* takip edilmiştir. Bunu *el-Keşşâf* merkezli bir tefsir olan Beyzâvî tefsiri ve rivayet ağırlıklı tefsirler içinde önemli bir yeri bulunan Begavî tefsiri izlemiştir. Begavî tefsiri özellikle tefsirin merkezinde rivayeti gören kesimlerce tercih edilmiştir. Ayrıca bu dönemde daha çok halka açık bir mahiyet taşıyan ve tefsir, hadis ve mev'ıza kitaplarının takrir edildiği mîâd dersleri yapılmıştır ki, bu, Memlûkleri ilmî hayatta ayrıcalıklı kılan hususiyetlerden biridir.

Okutulan bu derslerin ve bir nevi onların hasılası sayılabilecek tefsir ürünlerinin tefsir ilminin inkişafına ciddi katkıları olduğu muhakkaktır. Bu dönemde, günümüze ulaşanlar veya ulaşmayıp da adlarını bilebildiğimiz zengin bir tefsir literatürü meydana gelmiştir. Tefsir ilminin olgunluk dönemi olarak nitelendirebileceğimiz bu dönemde, tefsirde ciddi bir derinleşmenin ve ilerlemenin olduğunu gösteren pek çok tefsir kaleme alınmıştır. Bu tefsirler Memlûkler dönemi ve sonrasında İslam coğrafyasının her bölgesinde kabul görmüş ve günümüze kadar okutulmaya gelmiştir. Kurtubî, Hâzin, Ebû Hayyân, Semîn el-Halebî, İbn Kesîr, Bikâî ve Süyûtî gibi meşhur müfessirlerin eserleri bunların en kayda değer örnekleridir. Ayrıca bu dönemde ilmî ve fikrî seviyenin bir aynası durumundaki şerh, hâşiye ve muhâkemât türünden de pek çok eser kaleme alınmıştır. Genellikle Zemahşerî ve Beyzâvî tefsiri üzerine şerh, hâşiye çalışmaları yapılırken; bu tefsirlerdeki, şerh ve hâşiyelerdeki görüş ve yorumların tartışıldığı reddiye ve muhakemeler, ilmî faaliyetlerin seviyesinin açıkça görülebildiği metinler olmuştur.

Memlûkler döneminde üretilen fikirler, telif edilen eserler gerek aynı dönemde, gerek sonraki dönemlerde gerekse çağımızda etkilerini sürdürmüştür. Bu çalışmada bunlara yer yer temas edilmiş, Memlûkler dönemindeki tefsir faaliyetlerini ana hatlarıyla tasvir denemesi yapılmıştır. Elbette burada değinilmeyen ve üzerinde durulması gereken pek çok müfessir ve eser mevcuttur. Yürütülen tefsir tedrisatı, telif edilen eserler ve bunların sonraki yüzyıllar üzerine etkileri hakkında daha derinlikli çalışmalar, bu dönemin daha net bir fotoğrafının çıkarılmasını mümkün kılacaktır.

Kaynakça

- Altıkulaç, Tayyar. "Sefâkusi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/287-288. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Bâbertî, Ekmeleddin. *Hâşiye ale'l-Keşşâf*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 198, 1a-169b.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Ravza Yayınları, 2008.
- Birişik, Abdülhamit. "İbnü'n-Nakîb el-Makdisî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/165-166. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Boyalık, Mehmet Taha. *el-Keşşâf Literatürü: Zemahşerî'nin Tefsir Klasığının Etki Tarihi*. Ankara: İsam Yayınları, 2019.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. Ankara: Fecir Yayınevi, 1996.
- Cündioğlu, Düccane. *Bir Kur'an Şâiri: Mehmed Âkif ve Kur'an Meâli*. İstanbul: Birun, 2000.
- Çantay, Hasan Basri. *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*. haz. Mehmet Ali Yekta Saraç. İstanbul: Risale, 1993.
- Çoban, Ali. "XV. Yüzyıl Memlûkler Dönemi Mısır'ında İbnü'l-Fârız Tartışmaları: Taraflar-Tenkritler". *İslam Te'lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı*. ed. Hidayet Aydar. 209-232. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Demir, Ziya. *XIII.-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.
- Ebü Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahrü'l-muhît fi't-tefsîr*. thk. Sıdkı Muhammed Celil. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420.
- Eroğlu, Ali. "Hâzin, Ali b. Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/125-126. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Goldziher, Ignaz. *Klasik Arap Literatürü*. çev. Azmi Yüksel - Rahmi Er. Ankara: İmaj, 1993.
- Goldziher, Ignaz. *Mezâhibü't-tefsîri'l-İslâmî*. çev. Abdulhalim en-Neccâr. Mısır: Mektebetü'l-Hâncî, 1374/1955.
- Gutas, Dimitri. *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*. çev. Lütfü Şimşek. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011.
- Hatip, Abdülaziz. "Semîn el-Halebî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/492, 493. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Hodgson, Marshall. *İslâm'ın Serüveni*. çev. Alp Eker v.d. 3 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- İbn Hacer el-Askalânî. *ed-Dürrerü'l-kâmine fi'l-a'yânî'l-mietî's-sâmine*. thk. Abdulmuid Han. 6 Cilt. Haydarabad: Meclisü Dâireti'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1392/1972.
- İbn Hacer el-Askalânî. *İnbâü'l-gumr bi-enbâi'l-umr*. thk. Hasen Habeşi. 4 Cilt. Mısır: el-Meclisü'l-A'la li's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1389/1969.
- İbn Haldûn, Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhamammed. *et-Ta'rif bi-İbn Haldûn ve rihletihî şarkan ve garben*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1979.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. Riyad: Dâru Taybe 1420/1999.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddin. *el-İmân*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1416/1996.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddin. *Mecmû'u'l-fetâvâ*. thk. Abdurrahman b. Muhammed. 35 Cilt. Suudi Arabistan: Mecmau'l-Melik Fehd, 1416/1995.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddin. *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1400/1980.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)*. çev. Ruşen Sezer. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- Jonathan Porter, Berkey. *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*. çev. İsmail Eriş. İstanbul: Klasik, 2015.
- Kalaycı, Mehmet. "Bir Te'vilât Hikâyesi: Türkiye Yazma Eser Kütüphanelerindeki Nüshalardan Hareketle Te'vilâtü'l-Kur'ân'ın Dolaşım Ağına Dair Bazı Tespitler", *İmâm Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân*. 151-187. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Kandemir, Mehmet Yaşar. "Bulkinî, Abdurrahman b. Ömer". 6/409-410. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

- Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. nşr. Kilisli Muallim Rifat - Mehmet Şerefeddin Yaltkaya. 2 Cilt. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1362/1942.
- Kaya, Mesut. "De ki Tevrat'ı Getirin de Okuyun -Tefsirde Kitab-ı Mukaddes'ten Nakilde Bulunmanın Meşruiyeti Bağlamında Sehâvî-Bikâî Polemiği-". *Marife* 13/2 (2013), 85-105.
- Kaya, Mesut. "İbn Teymiyye'nin Tefsir Geleneği Eleştirisi". *İslam İlim ve Düşünce Tarihinde Eleştiri Geleneği*. ed. Sezai Engin. 22-59. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Kaya, Mesut. *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf. Şerh ve Hâşiyeleri Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Keleş, Bahattin. "Selçuklu Medreseleri İle Memlûk Medreselerine Genel Bir Bakış". *Türk Dünyası Araştırmaları*, 190 (2011), 195-207.
- Kılıç, Hulusi. "Fîrûzâbâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/142-145. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Maden, Şükrü. *Tefsirde Hâşiyeye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envârü't-Tenzil Hâşiyesi*. İstanbul: İsam Yayınları, 2015.
- Makdisi, George. *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*. çev. Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik, 2007.
- Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî. *el-Mevâ'ız ve'l-i'tibâr bi-zikrî'l-hıtat ve'l-âsâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418.
- Mertoğlu, Mehmet Suat. "Süyûtî, Kur'an İlimleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/198-201. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Muhammed Reşîd Rızâ. *Tefsîru'l-Menâr*. 12 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyye, 1990.
- Muhammed Sâlim Muhaysin. *Mu'cemü huffâzi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1412/1992.
- Özel, Ahmet. "Şümünnî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/261-262. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Özkan, Halit. *Memlûklerin Son Asrında Hadis*. İstanbul: Klasik, 2. Basım, 2014.
- Saleh, Walid A. "Preliminary Remarks on the Historiography of tafsir in Arabic: A History of the Book Approach". *Journal of Qur'anic Studies* 12 (2010), 6-40.
- Saleh, Marlis J. "Süyûtî ve Eserleri: Memlûk Döneminden Bugüne İslâmî İlimlerdeki Yeri". çev. Ayşe Nur Yamanus. *Hadis ve Sıyer Araştırmaları = Hadith and Sira Studies* 6/1 (2018), 65-81.
- Sehâvî, Şemseddin. *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, ts.
- Sifil, Ebu Bekir. "Zeylaî, Abdullah b. Yûsuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/352-354. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Sübkî, Tâceddin. *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*. nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. 10 Cilt. Cize: Hecl li't-Tıbbâ ve'n-Neşr, 1413.
- Sübkî, Takıyyüddin. *Sebebü'l-inkifâf 'an ikrâi'l-Keşşâf*. nşr. Walid Saleh. 251-252. "The Gloss as Intellectual History: The Hâshiyahs on al-Kashshâf". *Oriens* 41 (2013), 217-259.
- Süyûtî, Celâleddin. *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-lügaviyyîn ve'n-nühât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim. 2 Cilt. Saydâ: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Süyûtî, Celâleddin. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim. 4 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyye, 1394/1974.
- Süyûtî, Celâleddin. *Hüsnü'l-muhâdara fi târîhi Mısır ve'l-Kâhira*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim. 2 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1967/1387.
- Süyûtî, Celâleddin. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1396.
- Şener, Mehmet. "Dîrîni". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/373-374. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Taşköprizâde Ahmed Efendi. *Miftâhu's-sa'ade ve misbâhu's-siyâde*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1985.
- Zerkeşî, Bedreddin. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim. 4 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1376/1957.